Bogdanov, A.
Chervona zoria

PG
3476
B573C49
1922
c.1
ROBA

А. БОГДАНОВ

ЧЕРВОНА ЗОРЯ

ПЕРЕКЛАВ
ОСТ. НИТКА

КОСМОС

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

PETER KRAWCHUK

А. БОГДАНОВ

ЧЕРВОНА ЗОРЯ

(УТОПІЯ)

ПЕРЕКЛАВ
ОСТ. НИТКА

ДРУГЕ, ПЕРЕГЛЯНУТЕ ВИДАННЯ, З МАЛЮНКАМИ
ІВ. БАБІЯ

КОСМОС
УКРАЇНО-АМЕРИК. ВИД. ТВО
19 · БЕРЛІН · 22

Передрук заборонено
All rights reserved

50 примірн. на японському папері нумеровано

5000 примірників цього видання замовлено НаркомосвітоюУСРР.

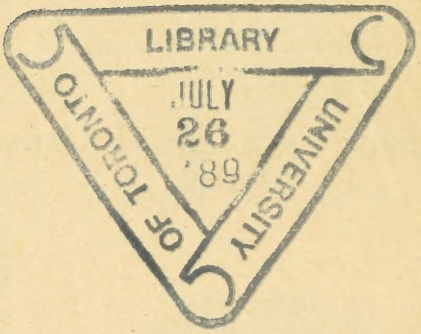

Printed by Rosenthal & Co

Присвячується

мому співробітникові.

АВТОР.

ДОКТОР ВЕРНЕР ЛІТЕРАТОРОВІ МІРСКОМУ

Вам, товаришу, посилаю я записки Леоніда. Він хот їх видати, — ви краще за мене зумієте упоратись з цією справою. Сам же він зник. Кидаю лікарню і їду його ш кати. Гадаю, що знайду його в Гірському Районі, де зар починаються поважні події. Очевидно, мета втечі — з гинути, не накладаючи на себе руки; не що інше, як нас док тої ж душевної хороби. А тим часом, він же ось-ос мав цілковито одужати...

Ледви про що довідаюсь, зараз сповіщу Вас.

Гаряче вітаю

Ваш Н. ВЕРНЕР.

24 липня 190? (8 чи 9 — не розібрати)

РУКОПИС ЛЄОНІДА

ЧАСТИНА ПЕРША

І. Розрив

БУЛО це тоді, коли що-йно починався той величний процес у нашій країні, що тягнеться й досі та нині, на мою думку, наближається до свого неминучого грізного кінця.

Його перші, криваві дні так глибоко струсонули громадську свідомість, що на швидкий і радісний кінець боротьби вичікували геть чисто всі: скрізь панувало враження, що все лихо вже минулося, що старе ніколи не вернеться. Нікому й на думку не спадало, до якої міри цупкі ще кощаві руки мерця, що давив, — та й досі ще давить, — живого в своїх корчах-обіймах.

Бойовий запал як повідь опановував маси. Душі людей безоглядно линули назустріч майбутньому; сучасне розпливалося в рожевому тумані, минуле гинуло в далечині, зникаючи з очей. Всі людські відносини стали такі хисткі й тонкі, як до того часу ще не бували ніколи.

В ці дні й трапилася мені пригода, що перекинула догори все моє життя і вихопила мене з виру народньої боротьби.

Хоч мені й було лише двадцять сім год, а я був одним зо «старих» робітників партії. Праці моєї було вже шість років, з перервою лише на рік ув'язнення. Я перше, ніж хто інший, відчув наближення бурі і зустрів її спокійніше за кого-будь. Працювати тепер доводилося значно більше.

я проте я не кидав ні своїх наукових дослідів. — мене особливо цікавило питання про будову матерії. — ні літератури: я співробітничав у дитячих журналах і це давало мені заробіток на життя. Одночасно. — я був закоханий... чи може мені здавалося, що я був закоханий.

У партії звали її Ганною Миколаївною.

Вона належала до іншої, до більш поміркованої течії нашої партії. Не я пояснив собі лагідністю її вдачі та загальною плутаниною політичних стосунків у нашій країні; но-при те, що вона була старшою за мене, я дивився на неї, як на людину ще не зовсім укінчену; але тут я помилявся.

Ледви ми зійшлися, так незабаром різниця наших натур почала виявлятися чим далі, то виразніше та болючіше для нас обидвох. Поволі вона прибрала форм глибокої ідейної незгоди, як у розумінню наших стосунків до революційної праці, так і в поглядах на природу нашого власного співжиття.

Вона йшла до революції під прапором обов'язку й жертви, я ж — під прапором своєї вільної охоти. Вона тулилася до великого пролетарського руху як моралістка, шукаючи собі втіхи в його вищій справедливості, я ж — як амораліст, що безпосередньо кохається собі в житті, бажає йому найвищого розвитку, а тому й вступає до тої його течії, котра й є природньою ходою історії до цього розвитку. Для Ганни Миколаївни пролетарська етика була святощю сама з себе; я ж уважав її лише за корисне пристосування, хоч і потрібне робітничій класі в її боротьбі, але ж біжуче, часове, — як і сама ця боротьба вкупі з ладом, що її викликає. На думку Ганни Миколаївни в соціялістичному суспільстві можна було передбачати лише перетворення класової пролетарської моралі в мораль загальнолюдську; я ж був переконаний, що пролетаріят вже й нині йде до знищення якої-будь моралі взагалі, і що соціяльне почуття, котре з людей за спільною працею, радощами й болями витворює товаришів, зможе цілком вільно розвинутися лише тоді, коли скине з себе фетишистичну облуду моралі. З цих незгод, за оцінкою політичних і соціяльних фактів, виникливали суперечки, котрі ніяк і нічим помирити не було нам сили.

Ще гостріше не погодилися ми в поглядах на наші власні стосунки. Вона вважала, що любов зобов'язує — до уступок, до жертв, найперше ж — до вірности, поки шлюб тягнеться. Звичайно, я й не думав іще там на когось позирати, але ж не міг і визнати обов'язку вірности, саме як обов'язку. Я навіть принципіяльно гадав, що многошлюбство стоїть вище за одношлюбство, бо здатне воно дати людям більше багацтво в особистому життю і більшу розмаїтість комбінацій у сфері спадковости. На мій погляд лише суперечности буржуазного ладу являються причиною, що многошлюбство за наших часів або не можна перевести в життя, або ж є воно лише привілеєм експлоататорів і паразитів, котрі все бруднять своєю загнилою психологією; будучність і тут переведе свої глибокі реформи.

Такі погляди Ганну Миколаївну гостро обурювали: вона добачала в них лише спробу обгорнути пожадливе відношення до життя в ідейні форми.

І однак, мені й на думку не спадало передбачати можливість розриву, коли ось до нашого життя вплутався вплив зокола і прискорив події.

Близько того часу до столиці прибула молода людина, що мала незвичне в наших колах конспіративне ім'я — Менні. З привезених Менні з півдня де-яких доручень і повідомлень видно було, що в товаришів користується він повним довіррям. Упоравшись зо своїми справами, він ще на де-який час ухвалив залишитися в столиці і став когось учащати до нас, виявляючи одверте бажання зо мною заприятелюватися.

Це була людина ріжнобічної оригінальности, починаючи вже зо вийшности. Очі йому було так замасковано темними окулярами, що я навіть не знав, якого вони кольору; голова була трохи більша, ніж би слід їй було бути; риси обличчя були гарні, але навдивовижу нерухомі й нежиттєві і ніяк не пасували до лагідного й промовистого голосу, як і до ставної й гнучкої юнацької фігури. Мова його була рівна й пливка та завжди повна змісту. Наукову освіту мав він широку й ріжноманітну, фахом же був, очевидно, інженір.

В розмові Менні завжди мав звичку зосіблені й практичні питання зводити до загального ідейного обгрунто-

вання. Коли він навідувався до нас, то завжди виходило якось так, що суперечності вдач і поглядів у мене з дружиною одразу вилилися на очі, та ще й так чітко й яскраво, що ми з сумом помічали повну неможливість їх погодити. Менні мав світогляд, подібний до мого; інженір висловлювався завжди дуже обережно й лагідно по формі, але як так само рішуче й глибоко по суті. Наші політичні незгоди з Ганною Миколаївною він умів так добре лучити з ґрунтовною незгодою наших світоглядів, що вони здобували вигляду психологічно немилучих, майже логічних із них висновків. Отже — ніяка всяка надія вилинути одному на одне, затушкувати суперечности, та дійти до чого-будь спільного. Ганна Миколаївна почувала до Менні щось подібне до зненависти, сполученої зо жвавим інтересом. У мене ж він викликав і глибоку повагу і невиразне недовіря: я почував, що він простує до якоїсь мети, а до якої саме, — того вже зрозуміти я не міг.

Одного січневого дня — це було як раз у кінці січня — керовничі групи обох течій партії мали обмірковувати проєкта масової демонстрації з можливим закінченням її збройною сутичкою. Зайшовши до нас перед тим днем звечору, Менні зняв питання про участь у демонстрації, як що її буде ухвалено, так само й партійних ватажків вкупі з масою. Одразу ж почалися суперечки, що хутко здобули не аби-якого запалу.

Ганна Миколаївна заявила, що кожне, хто подасть голос за демонстрацію, уже тим морально зобов'язується йти в перших її лавах. Я ж уважав, що це зовсім не так то вже й зобов'язує, а йти слід тому, хто там потрібний, чи хто може бути там справді корисний; тут мав я на оці сам себе, як людину з певним у цих справах досвідом. Менні зайшов іще далі, твердячи, що, з огляду на немину чість сутички з військом, на полі подій мусять бути вуличні агітатори й бойові організатори, політичним же керовникам робити там нема чого, а люде фізично слабосилі й нервні можуть навіть справі дуже пошкодити. Ганна Миколаївна просто образилася цими міркуваннями, уявивши собі, ніби вони цілять як раз на неї. Вона перервала розмову і подалася до своєї кімнати. Незабаром пішов собі й Менні.

Вранці довелося мені вставати дуже рано і йти з дому, з Ганною Миколаївною не побачившись. Повернувся я вже смерком. Демонстрацію одхилив і наш комітет, та, як я довідався вже, і комітет іншої течії. Я був з того задоволений, бо знав, що до збройної сутички робітники підготовлені кепсько, і що виступ спричинився б лишень до непотрібної витрати сил. Мені здавалося, що свіжа постанова хоч трохи заспокоїть роздратування Ганни Миколаївни після вчорашньої розмови... Але на столі в своїй кімнаті знайшов я від неї записку:

«Я од'їжджаю. Що краще я зрозумів себе й вас, то видніше мені стає, що простуємо ми різними шляхами і що обидвоє ми помилилися. Краще вже нам і не зустрічатися. Вибачте».

Довго блукав я улицями, утомлений, з почуттям порожнечі в голові та холоду в серці. Коли ж я повернувся до-дому, то застав у себе несподіваного гостя: біля мого столу сидів Менні, пишучи листа.

II. Запросини

Менні треба побалакати з вами в дуже важливий, хоч може й не зовсім звичайній справі, — звернувся до мене Менні.

Мені було однаково; я сів і наладнався слухати.

— Я читав вашу книжечку про електрони й матерію — почав він. — Я сам кілька літ працював над цим питанням і думаю, що в вашій книжечці багато правдивих думок.

Я мовчки вклонився, він же провадив далі:

— В тій праці є у вас одна особливо цікава для мене увага. Ви висловили там думку, що електрична теорія матерії, освітлюючи силу тяжіння як виводину од електричних сил притягування й відштовхування, мусить привести до відкриття тяжіння з негативним знаком, себто — до винаходу такого типу матерії, котрий відштовхується, а не притягується Землею, Сонцем і иншими нам відомими тілами; порівнюючи, ви вказували на діамагнітне відштовхування тіл і на відштовхування електричних течій

протилежного межи себе напрямку. Все це зауважили ви лише побіжно, але я гадаю, що ви надавали йому значіння більше, ніж хотіли виявити.

— Ви маєте рацію, — відповів я. — Я гадаю, що лише ступивши на цей шлях, людство зуміє розв'язати питання про цілком вільний рух у повітрю, а потім і між планетами. Але, чи ця ідея правдива сама по собі чи ні, жадної користи з неї не буде доти, доки нема докладної теорії матерії і тяжіння. Як що інший тип матерії і є на світі, то безпосередньо знайти його нема жадної змоги: силою свого відштовхування він давно вже випертий зо всієї сонячної системи, а певніше — він зовсім не вступив у її склад, коли вона ще лишень починала організовуватись у туманність. Отже, цей тип матерії треба ще збудувати теоретично, перше ніж синтетизувати практично. Нині ж теоретичних вказівок для такої роботи нема, і завдання це, по суті, можна лишень передчувати.

— А тим часом воно вже розв'язане, — заявив тут Менні.

Я здивовано позирнув на нього. Обличчя йому лишалося так само перухоме, але в тоні голоса було щось таке, що не дозволяло поличити його за шарлатана.

Мабуть психічно хворий, — майнуло мені в голові.

— Я не потрібую дурити вас і добре тямлю, що кажу, — відповів він, наче чув мою думку. — Вислухайте мене уважно, а потім, коли забажаєте, я дам вам і докази.

І ось що він мені оповів.

— Величне відкриття, про котре я оце вам росказую, осягнуте було силами не однієї окремої особи. Воно належить цілому науковому товариству, що існує вже здавна і довго працювало над цією справою. Товариство це досі було таємне і мені не дано права росказувати вам докладніше про його походження й історію, доки ми не порозуміємося з вами на першорядному.

— В багатьох важливих питаннях науки товариство наше значно випередило весь академічний світ. Про радійні елементи та їхній розпад ми знали значно раніше, ніж Кюрі та Рамзей, а аналіз будови матерії нашим товаришам пощастило завести і дальше, і глибше. На цій путі спочатку було передбачено можливість існування елементів, що

відштовхуються земними тілами, а потім було виконано й синтез цієї «мінус-матерії», як ми її коротко звемо.

— Після цього вже трібницею було розробити й пристосувати це відкриття до практичних потреб і дати відповідні конструкції летючих апаратів, спочатку для руху в земній атмосфері, а потім і межи планет.

Всупереч спокійно впевненому тонові Менін, його оповідання видалося мені і надто чудним, і надто мало правдивим.

— І ви зуміли все це і здійснити і зберігти в таємниці? — закинув я, перебиваючи йому мову.

— Звичайно. Ми ставилися до нашої праці, як до справи найпершої ваги. Ми гадали, що було б дуже небезпечно публікувати наші винаходи, доки на чолі більшости держав світу стоять реакційні уряди. Ви, руський революціонер, краще за кого іншого мусите нас зрозуміти. Подивіться лишень, як дотепно ваша азіятська держава користується з європеєзованих засобів руху й вишпигування, шоб гнітити й викорінювати все, що є у вас живого й поступового. А чи на багато кращий за ваш є уряд тої нашої феодальної, напів конституційної країни, трон котрої запосів войовничий дурноліп, керований вельможними шахраями? А чого варті навіть пара міщанських республік Європи? Тим же часом ясно, що як би ці уряди про наші летючі машини довідались, вони перш за все захопили б їх у свою монополію і зміцнили б ними владу й могутність вищих кляс. Цього ми, розуміється, не хочемо ніяк, чому й залишаємо монополію за собою, вичікуючи слушного часу.

— То вам і справді повністю вже досягти інших планет? — спитався я.

— Так, двох сусідніх, Венери й Марса, не рахуючи звичайно, мертвого Місяця. Тепер ми як раз докладно їх досліджуємо. У нас є всі потрібні засоби, але нам потрібні ще нові дужі і певні люде. Отже, з доручення від своїх товаришів, я й запрошую вас вступити до наших лав з усіма, розуміється, правами й обов'язками, що звідси випливають.

Він спинився, вичікуючи на відповідь. Я ж не знав, що мені й думати.

— Докази! — нарешті згадав я. — Ви обіцяли дати докази.

Менні витяг з кишені пляшку з якоюсь металічною рідиною, що нагадувала живе срібло. Але — дивна річ! — ця рідина, займаючи не більш третини пляшки, лежала не на денці її, а вгорі — біля горла і в самому горлі, аж до

Менні випустив пляшку з рук і вона лишилася в повітрю (стор. 12).

пробки. Менні повернув пляшку денцем до гори і рідина потекла до денця, себ то просто вгору. Менні випустив пляшку з рук і вона лишилася в повітрю. Цьому важко було повяти віри, але ж не можна було його ні збити, ні заперечити.

— Пляшка ця — звичайнісіньке шкло, налито ж у неї рідини, котру тіла сонячної системи відштовхують, — пояснив Менні. — Рідини налито як раз стільки, щоб вона врівноважувала пляшку; отже, всю сукупність позбавлено ваги. Чисто так само робимо ми й свої летючі апарати: ми виготовляємо їх зо звичайних матеріялів, лише в середині містимо резервуара, куди наливаємо потрібну кількість «матерії негативного типу».

— Після цього треба лишень усій системі надати бажану хуткість руху. Для земних машин вживаються звичайні електричні мотори з лопатками; для міжпланетного ж руху цей спосіб, звичайно, не годиться і тут ми користуємось цілком іншою методою, про котру я вам розкажу докладніше згодом.

Вагатися більше не доводилось.

— Які ж обмеження, окрім, розуміється, обов'язковості таємниці, накладає на нових членів ваше товариство?

— Загалом беручи — майже ніяких. До особистого життя, чи громадської діяльності товаришів, коли вона не шкодить діяльності товариства в цілому, діла йому нема. Але ж одразу після вступу кожне мусить виконати якусь важливе й відповідальне доручення товариства. Таким чином, з одного боку, зміцнюється зв'язок нового члена з товариством, а з другого — вже на ділі виявляється рівень його здатностей і енергії.

— Значить, і мені дано буде таке доручення?

— А то ж.

— Яке ж саме?

— Ви муситимете взяти участь в експедиції, що завтра великим етеронефом від'їздить на планету Марс.

— А чи ж довго тривatиме ця експедиція?

— Цього вже я не скажу. Одна подорож забере цілих п'ять місяців. А можна й зовсім не повернутись.

— Та я це розумію і не про це й клопочуся. Але ж, бачите, на мені лежить революційна робота. Ви ж теж соціяль-демократ, отже мусите розуміти моє вагання.

— Вибирайте самі. Ми гадаємо, що для укінчення вашої підготовки перерва в тій роботі потрібна. Доручення одкласти не можна. Одмова від цього — не одмова від усього.

Я замислився. Тепер, коли по кінці боротьби виступають широкі маси, одному робітникові можна зникнути без найменшої шкоди для справи в цілому. До того ж, зникнути маю я лишень на деякий час, а вернувшись до праці, я, зо своїми новими зв'язками, знанням і засобами, зможу поступити справу ще краще. Я зважився.

— Коли ж мушу я від'їздити?

— Зараз, зо мною

— А ви дасте мені дві години, щоб сповістити то варишів? Мене вже завтра ж треба замістити в районі.

— Це вже майже зроблено. Сьогодні прибув, утікши з Півдня, Андрій. Я попередив його, що ви можете виїхати і він охоче згодився вас заступити. Чекаючи тут на вас, я написав йому на всякий випадок листа з докладними вказівками. Ми можемо завезти йому цього листа по дорозі.

Більше балакати не було про що. Я швидко знищив зайві папери, написав записку господині помешкання і почав удягатися. Мені вже був готовий.

— Ну, ходім. З цієї хвилі я ваш бранець.

— Ви мій товариш! — відповів Мені.

III. Ніч

МЕНІ жив на п'ятому поверсі великого будинку, що відокремлено стремів посеред низеньких будівель одного з передмість столиці. Не зустрів нас ніхто. По кімнатах було порожньо і в яскравому світлі електричних світочок ця порожнеча видавалась особливо похмурою й неприродньою. У третій кімнаті Мені спинився.

— Тут, — вказав він на двері четвертої кімнати, — держу я повітряний човник, котрим ми зараз поїдемо до великого етеропефа. Але спочатку я мушу трошечки перетворитися. В тій машкарі мені було б важко керувати човником.

Він розстібнув комір і зняв з себе вкупі з окулярами ту навдивовижу дотепно зроблену машкару, на котру я, та й усі інші, думав до цієї хвилі, що це його обличчя. Мене просто приголомшило те, що я одночасно побачив. Очі в Мені були на прочуд великі, якими ніколи в світі не бувають очі людські. Зіпки були надмірно широкі, навіть порівнюючи до величезних самих очей, чому вираз їхній був аж трошки здатний навіяти жах. Верхня частина голови була така широка, як було треба, щоб умостилися такі очі. Нижня ж, навпаки, була порівнюче мала і цілковито безборода й безуса. Все вкупі творило враження надмірної оригінальности, майже каліцтва, але не карикатури.

Очі в Менш були на прочуд великі, якими ніколи в світі не бувають очі людські (стор. 14)

— Ви бачите, яке обличчя подарувала мені природа, — зауважив Менні. — Ви розумієте, що я мушу його ховати, уже хоч би для того, щоб не лякати людей, коли не згадувати про вимоги конспірації. Але вам уже доведеться призвичаюватись до моєї краси; інтереси справи вимагають, щоб ви чимало часу пробували в моєму товаристві.

Тут він прочинив двері до сусідньої кімнати і засвітив електрику. Це була просторна заля. Посеред неї лежав невеличкий досить широкий човник, збудований з металю й скла. Спереду борти його й дно були скляні зо сталевими ребрами; скло — на два сантиметри завтовшки — було, напевне, дуже міцне. Над посовими бортами, творячи гострий кут, стояло дві хрустальні дошечки, щоб розтинати повітря і укривати пасажирів од вітру в разі хуткого льоту. Машина містилася в середній частині човника, гвинт на три лопатки був ззаду. Пе́ред човника і машину вкрито було тоненьким тентом на легеньких сталевих стовпчиках, приробленних до металевих деталей скляних бортів. Все вкупі було тендітне, наче іграшка.

Менні сказав мені сісти на лавочку, загасив світло і прочинив велетенське вікно залі. Сам він сів спереду біля машини і викинув кілька мішків баласту, що лежали на дні човна. Потім він поклав руку на стерно. Човник захитався, поволі піднісся вгору і вилетів через прочинене вікно.

Я сидів як зачарований, не важуючись ворухнутись. Свист гвинта голосніщав; холодне зимове повітря прохоплювалось під тент, приємно повіваючи мені на гаряче обличчя і безсило спиняючись перед моєю теплою одежею. Над нами переливчасто блимали тисячі зірок, внизу ж... через прозоре дно човника я бачив, як меншали чорні плями будинків та плинки в далечінь, сліпучі крапки електричних ліхтарень. Низько-низько під нами сяяли кволим блакитно білим світлом снігові поля. Спочатку не дуже, а потім усе ущіпливіше завертілась мені голова; щоб спекатись цієї прикрости, я мусив закрити очі.

Де далі свист гвинта й вітру все вищав, повітря гострішало, хуткість зростала. Незабаром ухо моє помітило тоненький, невинний і дуже рівний сріблястий тон, — це бреніла, розтинаючи повітря, скляна стінка човника. Чудна музика опановувала свідомість, думки плуталися

Човник захитався, поволі знісся вгору і вилетів через
прочинене вікно (стор. 15).

і линули кудись геть, лишалося саме одне почуття стихійно легкого й вільного руху, що все далі й далі вперед, у безмежні простори.

— Чотирі кілометри за хвилину, — обізвався Менні і я розкрив очі.

— Далеко ще? — запитав я.

— Їхати біля години, стоїмо на льоду одного озера.

Ми були на висоті кількох сот метрів і човник летів горізонтально, не знижуючись і не підносячись. Очі мої звикли до темряви і служили мені вже краще. Ми налітали на країну озер і гранітних скель. Ці скелі подекуди чорніли, вільні од снігу. Ліворуч позад нас лишалося снігове поле замерзлої затоки, праворуч — білі простори велетенського озера. Над цим мертвим зимовим краєвидом належало мені пірвати звязки зо старою землею. І враз я відчув, — не вагання лише, а справжнє переконання, що це — розрив назавжди...

Через годину човник повагом спустився проміж скель у невеличкій бухті гірського озера перед темною будівлею, що стреміла посеред снігу. Ні вікон, ні дверей видко не було. Частина металічного панцеру будівлі одсунулася набік, розкривши чорне війстя, куди й заплив наш човник. Потім війстя знову закрилося, після чого засяяла електрика, освітлюючи просторну й довгу кімнату без меблів; на помості лежала купа мішків з баластом.

Менні причинув човника до спеціяльних стовпчиків і прочинив одні з дверей. Ми вступили в довгий, напівосвітлений коридор. По обидва боки його були, очевидно, каюти. Менні завів мене в одну з них.

— Оце ваша. Влаштовуйтесь самі, я ж піду у машину. Побачимось завтра вранці.

Я був радий лишитися на самоті. По-при все зворушення від чудних подій цього вечору, втома помітно давала себе почувати. Не доторкнувшись до поставленої на стіл їжі на вечерю, я загасив світло і ліг спати. Думки безглуздо плуталися в голові, перескакуючи з об'єкта на об'єкт найменш сподіваними способами. Я вперто примушував себе заснути, але з того довго нічого не виходило. Нарешті свідомість почала пригасати: перед очима зароїлися не

виразні й роспливчасті образи, оточення попливло кудись геть, важкі мрії опанували мозок.

Низка снів завершилася гнітючим кошмаром. Я ніби стояв над краєм велетенського чорного провалля, на дні якого сяяли зорі; Менні непереможно тяг мене в те провалля, доводячи, що нема чого боятися сили ваги і що через кілька соток літ падання ми опинимося на найближчій зорі. Я застогнав у нелюдській останній боротьбі і прокинувся.

Ніжне блакитне світло заповнювало кімнату. Сидячи біля мене на ліжку, хилився до мене... Менні? Так, він, але якийсь чудний, наче привид із себе, якийсь ніби інакший: здавалося, він наче значно поменшав, очі його не так уперто випиналися на обличчю і мав він вираз лагідний і добрий, а не холодний і невблаганний, як що-йно оце на краю провалля.

— Який ви гарний... — вимовив я, поволі спостерігаючи з ним зміну.

Він осміхнувся і поклав мені на лоба руку. Рука його була невеличка й м'яка. Я знову стулив очі і з безглуздою думкою, що слід би поцілувати цю руку, спокійно й радісно заснув знову.

IV. Пояснення

КОЛИ я прокинувся й одкрутив світло, годинник показував десяту. Одягшись, я надавив ґудзик дзвіночка і через хвилину до кімнати вступив Менні.

— Скоро од'їзджаємо? — спитався я.

— Через годину, — відповів Менні.

— Чи це ви заходили до мене сю-ніч, чи то мені лише приснилося?

— Ні, то не був сон, але приходив не я, а наш молодий лікар —Петті. Ви кепсько й трівожно спали і він мусив вас приспиляти блакитним світлом і впливом.

— Він ваш брат?

— Ні, — усміхнувшись відповів Менні.

— Ви ще й досі не сказали мені, якої ви національности... А решта ваших товаришів, вони теж належать до вашого типу?

— Так, — відповів Менні.

— Значить, ви мене одурили, — гостро закинув я. — Це не наукове товариство, а щось інше!

— Атож, — спокійно відповів Менні. — Всі ми люде іншої планети, представники іншого людства. Ми — марсіянці.

— По що ж ви мене дурили?

— А ви б стали мене слухати, коли б я одразу сказав вам усю правду? У мене було замало часу вас переконувати, отже довелося для правдоподібности тую правду перекрутити. Без цього переходового ступеню вашу свідомість було б порушено надто гостро. Що ж до сути, до майбутнього подорожу, то я сказав вам правду дійсну.

— Значить, чи сяк чи так, а я ваш бранець?

— Аж ніяк. Ви й нині цілком вільні. Ви маєте ще цілу годину часу на міркування. Як що за цю годину передумаєте, ми одвеземо вас назад, а подорож одкладем, бо самим нам вертатися нема раїи.

— Навіщо ж я вам здався?

— Щоб бути живим звязком між нашим і земним людством, щоб придивитися до нашого ладу життя і толком росказати марсіянцям про земний, щоб бути — поки ви того бажатимете — представником вашої планети у нашому світі.

— Це вже повна правда?

— Так, повнісінька, аби б лишень ви змогли упоратись зо своєю ролею.

— Коли так, то треба спробувати. Лишаюся з вами.

Це ваше останнє слово? — запитав Менні.

— Так, як що й ваше останнє слово не есть знову якийсь... переходовий ступінь.

— Ну, значить, ідемо. — сказав Менні, полишаючи без уваги мою шпичку. — Зараз дам останні вказівки машиністові, а потім вернуся до вас і поведу вас дивитися на одплиття етероиефа.

Він пішов, а я на самоті віддався своим міркуваниям. Властиво кажучи, розмови своєї ми не закінчили. Лишалося ще одно і доволі важливе питання, але я не зважився його Менні ставляти. Чи свідомо сприяв він мому розривові

з Ганною Миколаївною? Мені думалося, що свідомо. Певна річ, він бачив у ній перешкоду своїй меті. Може бути, що він і мав собі рацію. Та чи так, чи інак, — він міг лише прискорити цей розрив, він його не створював. Звичайно, вже й це було непроханим втручанням у мої особисті справи. Але ж тепер я вже був сполучений з Менні і однаково мусив свою проти нього ворожість за це — приглушувати. Отже, не було чого й чеплятися за минуле, краще й не розводитися над цим питанням.

До того ж, взагалі кажучи, новий поворот справи не дуже то й вразив мене: я добре виспався, а здивувати мене після всього вчорашнього було б доволі тяжко. Треба було лишень виробити плян дальшої поведінки.

Розуміється, перш за все треба було як найшвидче й найповніше зорієнтуватися в новім оточенню. Найкраще — починати з найближчого і крок за кроком переступати до дальшого. Найближчим був етеронеф, його пасажири і початок подорожу. Марс був іще далеко: що найменше — два місяці їзди, коли пригадати вчорашні слова Менні.

Зокола бачив я етеронеф іще вчора: це була майже сфера зо стесаним знизу сегментом, як оте знамените колюмбівське яйце. Розуміється, цю форму взято було тому, що вона дає найбільший обсяг для найменшої поверхні, отже — вимагає від будівничого найменше матеріялів і творить найменшу площу для остужування. З матеріялів ішли, очевидно, здебільшого залізо та шкло. Внутрішню конструкцію мусив показати й пояснити мені Менні, він же мав і зазнайомити мене з усіма іншими «страховиськами», як я нишком обізвав своїх нових товаришів.

Повернувшись, Менні повів мене до решти марсіянців. Всі вони скупчилися в залі з великим, на пів стіни завбільшки, вікном. Після електрики соняшне світло справляло дуже приємне вражіння. Марсіянців було чоловіка з двадцять і всі вони, як мені тоді видалося, були на одне обличчя. Відсутність бороди, усів, а також зморшків на видах затирала їм навіть ріжницю віку. Я несамохіть стежив очима за Менні, щоб, бува, не загубити його серед цієї чужої мені компанії. Та через де-який час я навчився

вже пізнавати спосеред них мого нічного гостя — Нетті, що давав себе помічати своєю молодістю й жвавістю, а крім нього — широкого в плечах велетня Стерні, що просто знепокоїв мене якимсь навдивовижу холодним, майже зловісним виразом обличчя.

На руській мові говорив зо мною окрім Менні одни Нетті; Стерні ж та ще троє чи четверо чоловіка говорили на французькій, інші на англійській; межи ж себе розмовляли на якійсь цілковито новій для мене, мабуть, що на своїй рідній мові. Мова ця була голосна й гарна і, як я з задовольненням одразу ж помітив, не приховувала в собі жадних труднащів для вимови.

V. Одплиття

ХОЧ і які цікаві були мені «страховиська», проте найдужче увагу мою притягало наближення урочистого моменту одплиття. Я уважно приглядався до снігової поверхні під нами та до прямовісної гранітної скелі, що стреміла за нею. Я чекав, що ось раптом одірвемося ми від землі і все не хутко замигтить перед очима, віддалюючись. Але нічого подібного я не дочекався.

Од снігової поверхні почали ми відділятися без жадного звуку, поволі, ледви помітним рухом. Кілька секунд підпесення було майже непомітне.

— Прискорення — два сантиметри, — зауважив Менні.

Я зрозумів. За першу секунду ми мали пройти лише один сантиметр, за другу 3, за третю 5, за четверту 7 сант.; хуткість мусила весь час зростати, невпинно міняючись відповідно до закону аритметичної прогресії. Через хвилину ми мусили мати хуткість ходи людини, через 15 хвилин — кур'єрської валки і т. д.

Ми рухались в згоді з законом падання тіл, але падали вгору і в 500 раз повільніше, аніж звичайні тіла поблизу землі.

Шкло вікна починалося від самого помосту, створюючи з ним тупий кут, відповідно до напряму кулевої поверхні стерлефа, частиною котрої воно й було. Завдяки

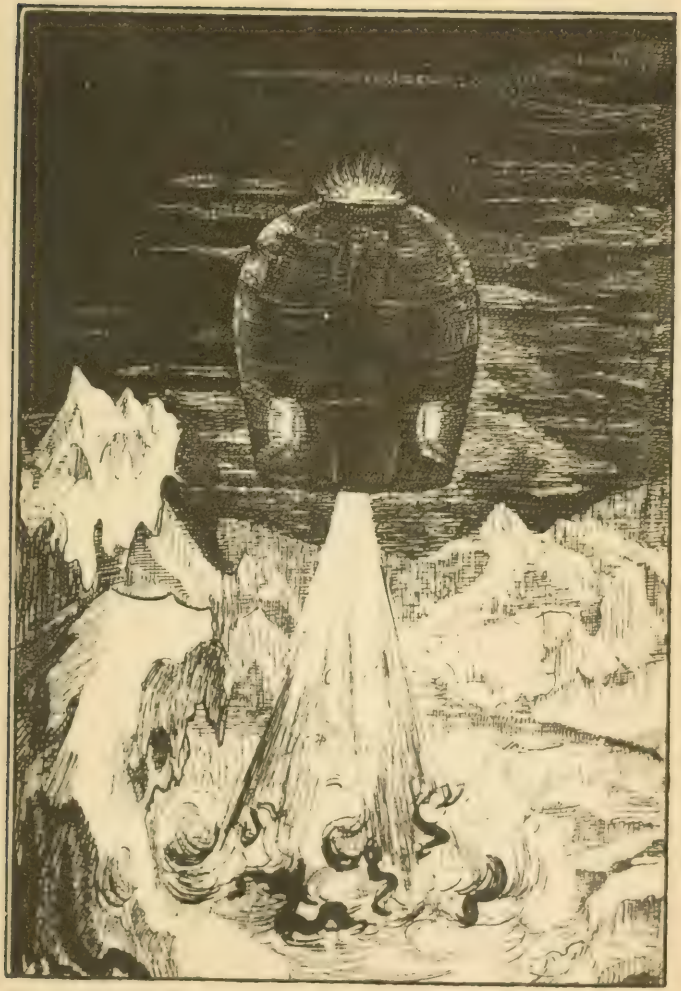

Від снігової поверхні почали ми відділятися без жадного звуку (стор. 22)

цьому ми, нахиляючись уперед, могли бачити й те, що було просто під нами.

Земля хутко тікала спід нас і обрій розсовувався. Помощали темні плями скель і селищ, береги озер малювалися як на плані. Небо що далі, то темніло і коли синя смуга незамерзлого моря простяглася по всьому обрію з заходу, — мої очі вже почали помічати більші зорі в повному світлі опівденного сонця.

Повільне вертіння стеронефа округ вертикальної осн. дозволяло нам оглядати всю просторінь під нами.

Нам видавалося, що обрій підноситься вкупі з нами і земна поверхня здобуває вигляд велетенської вгнутої мисочки з рельєфними оздобами. Але контури дрібніли, рельєф спадав, весь краєвид все дужче починав нагадувати географічну мапу, гостро викреслену по середині, роспливчасту й невиразну з боків, де все затягалося напів прозорим блакитним туманом. А небо зовсім почорніло і безліч зірок, аж до найдрібніших, сяяли на ньому спокійно й не мигтючи, ані трішечки не боячись сліпучого сонця, проміння котрого стало пекуче аж до болю.

— Скажіть, Менні, наше прискорення в два сантиметри ми збережемо аж до кінця подорожі?

— Авжеж, — відповів він. — Лише на середині пути його напрям зміниться на негативний і хуткість тоді вже не рости ме, а падатиме, — кожної секунди знов же на ті два сантиметри. Отже, хоч найвища хуткість стеронефа буде біля 50 кілометрів за секунду, а середня — біля 25 кілометрів, проте в хвилю прибуття вона стане так само малою, як була і в початку руху, і ми пристанемо до Марса, не струснувшись і не вдарившись. Без цих велетенських змінних хуткостей ми не могли б дістатися ні до землі, ні до Венери, бо навіть їхні найближчі відлеглости — 60 і 100 мільонів кілометрів — вашими, наприклад, валками пощастило б проїхати лише протягом кількох століть, а не місяців, як ми оце з вами нині робимо. Що ж до способу «гарматного пострілу», про котрий я читав у ваших фантастичних романах, то це ж, звичайно, простісінький жарт, бо в згоді з законами механіки — цілком однаково, чи сидіти в момент пострілу в набої, чи зустрінути його своїм тілом зокола.

— А яким же чином здобуваєте ви собі це рівномірне припізнення й прискорення?

— Етеронеф штовхає нам сила одної з радійних матерій, котру нам щастить здобувати в великій кількості. Ми віднайшли спосіб прискорювати роспад її елементів в сотні тисяч раз: це робиться в наших моторах за допомогою досить простих електро-хемічних процесів. Таким способом вилучується величезна кількість енергії. Частинки розікладених атомів розлітаються, як ви знаєте в десятки раз хутчій, аніж гарматні набої. Коли ж вони можуть вилітати з етеронефа тілько в однім напрямі, себ-то з каналу, що має непроникливі для них стінки, — тоді весь етеронеф простує в противний бік, чисто так, як це буває з рушницею, чи гарматою, в момент пострілу. Взявши відомий вам закон живих сил, ви без жадних труднацій зможете вирахувати, що мізерної частки міліграма цих частинок вам цілком вистарчить, щоб дати етеронефові його рівномірно-прискорений рух.

Протягом нашої розмови всі марсіянці повиходили. Менні запросив мене до своєї каюти полуднувати. Я пішов за ним. Каюта його тулилася просто до стіни етеронефа і мала велике хрустальне вікно. Ми повели розмову далі. Я знав, що мені доведеться зазнати нових почувань в звязку з утратою ваги свого тіла: я й запитав про це у Менні.

— Так, — сказав Менні, — хоч сонце й притягає нас, але тут впливу його не помітно. Вплив землі так само зникне, завтра — позавтра. Лише завдяки невпинному прискоренню етеронефа ми збережемо 1/100 своєї нормальної ваги. На перший раз звикати до цього досить тяжко, хоч зміна відбувається дуже повільно. Легшаючи, ви втрачатимете спритність, будете робити силу не до ладу розрахованих рухів, що вестимуть вас по-за вашу мету. Втіха від літання видасться вам доволі сумнівною. Не минеться вам, щоб не колотилося серце, не вертілася голова, щоб навіть не вадило; та Нетті пособить вам всього того позбутися. Важко вам буде також поратися біля води та й усякої іншої рідини, котра, аби б ви її ледви-ледви штовхнули, виплигуватиме вам з посуду і скрізь роскидатиметься величезними сферичними краплями. Але ми

цільно пристосувалися до всіх цих незручностей: меблі й посуд пристосовуються у нас до своїх місць, рідини зберігаються заткнутими, скрізь наставлено ручок і протягнуто ременяк, щоб спинювати небажані підлітування в разі непередбачених рухів. Та ви звикнете, часу на науку вистачить.

З моменту відлиття минуло біля двох годин, а зменшення ваги вже давало себе почувати, і покіль що — найприємніпим способом: тіло ставало легшим, рухи вільнішими — та й годі. Атмосферу ми вже встигли минути цілком, але це нас ніяк не турбувало, бо кисню на нашому герметично закритому кораблі було, звичайно, до схочу. Видима половина земної поверхні стала остаточно нагадувати географічну мапу — з переплутаним, правда, масштабом, дрібнішим посередині і більшим до обрію; подекуди її вкривали ще й білі плями хмар. На півдні, за Середземним Морем, північ Африки та Арабію крізь блакить можна було бачити досить добре; на північ, за Скандинавією, погляд безнадійно блукав по сніговій та льодовій пустелі, — лише скелі Шпіцбергена малювалися ще самотньою темною плямою. На сході, за зеленкувато-рудою смугою Уралу, подекуди перетнутою сніговими плямами, починалося знову суцільне царство білого кольору з лише де-не-де зеленкуватим одлиском — блідим натяком на велетенські чагарники Сібіру. На заході, за яскравими контурами середньої Європи, росплива́лися під хмарами береги Англії і північної Франції. Я не міг довго без відпочинку дивитися на цю величну картину, бо думка про страшну глибину безодні, над котрою ми були, швидко викликала у мене почуття, подібне до непритомности. Я відновив розмову з Менні.

— Ви капітан корабля, правда?

Менні притакуюче мотнув головою і додав:

Але це зовсім не свідчить, що мені належить те, що у вас зветься владою начальника. Просто, я маю найбільший досвід у справі керування етеронефом і мої вказівки беруться на увагу так само, як я приймаю астрономічні рахунки Стерні, або ж — як усі ми приймаємо медичні поради Нетті для підтримання нашого здоровля й робочої сили.

— А скільки ж років цьому докторові Нетті? Він видається мені занадто молодим.

— Не пригадаю, 16 чи 17, — з посмішкою відповів Менні.

Так само вгадував і я. Але мене не могла не здивувати така рання вченість.

— І такого віку вже бути лікарем! — несамохіть вихопилося в мене.

— Ще ж і додайте: тямущим і досвідченим лікарем — притиснув Менні.

В ту хвилю я не зміркував, а Менні може й навмисне не нагадав мені, що роки марсіянців майже вдвічі довші за наші; Марс обходить сонце за 686 наших днів, — отже 16 років Нетті відповідали 30 нашим земним рокам.

VI. Етеронеф

Пополуднувавши, пішли ми оглядати наш «корабель». Перш за все пішли ми «в машину». Машинерія забрала собі весь нижній поверх етеронефа, містючись просто на плесковатому його дні. Поверх поділявся на п'ять кімнат: одну центральну і чотирі бічних. Як раз посередині центральної кімнати стояла моторна машина, а округ неї з усіх чотирьох боків уставлено було в поміст круглі шкляні вікна, одно з чистого хрусталю, а три з трикольорового шкла ріжних барв; шкло було в три сантиметри завтовшки, навдивовижу прозоре. В цю хвилю ми могли бачити через них лише частину земної поверхні.

Головною частиною моторної машини була вертикальна металічна цілиндра трьох метрів заввишки і полуметра в діяметрі, зроблена, як пояснив Менні, з осмію — шляхетного, спорідненого до плятини, металу, що майже зовсім не топиться. У цілиндрі відбувався роспад радійної матерії, роспечені до червоного жару стінки в 20 сантиметрів завтовшки яскраво свідчили за енергію цього процесу. Проте в кімнаті не було дуже душно: всю цілиндру було вкрито в два рази товщим футляром з якоїсь прозорої матерії, що дуже добре боронила від огню, зверху від

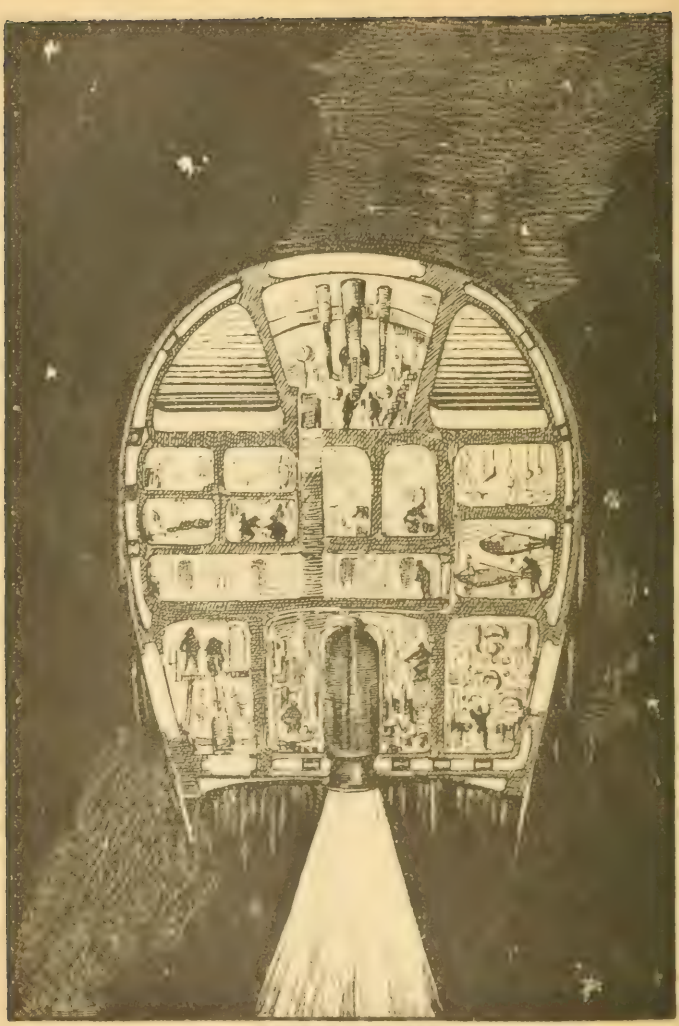

Етеронеф (стор. 27-31).

цього футляру йшли канали, а ними гаряче повітря текло в усі боки, рівномірно гріючи весь етеронеф.

Інші части машини, сполучені ріжними іншими способами з ціліндрою — електричні бобіни, акумулятори, покажчики з циферблятами і т. д. — в доброму ладі розміщено було навкруги. Завдяки системі люстр діжурний машиніст бачив їх усі одразу, не сходячи зо свого кріселка.

З бічних кімнат одна була «астрономічна»; праворуч і ліворуч од неї були «водяна» і «киснева»; проміж ними ж — «рахівнича». В астрономічній кімнаті поміст і зовнішня стінка були з суцільного хрусталю, з геометрічно вишліфованого шкла ідеальної прозорости. Коли я, йдучи висючими мосточками слідом за Менні, зважувався позирнути просто вниз, то між собою й безоднею під нами я не помічав рішуче нічого і мусив затуляти собі очі, бо болюче наморочилася голова. Я силкувався дивитися вбік, — на інструменти, котрі містилися поміж сітки мостків на хитромудрих стативах, що йшли зо стелі та внутрішніх стін кімнати. Головний телескоп був біля двох метрів завдовжки, але мав невідповідно великий об'єктив такої ж, певне, великої оптичної сили.

— На окуляри ми вживаємо лишень алмаз, зауважив Менні: — він дає найбільше поле зору.

— До якої міри побільшує цей телескоп? — спитався я.

— Чітке побільшення — біля 600 раз, — відповів Менні; — коли ж його не досить, ми поле зору фотографуємо і розглядаємо фотографію під мікроскопом. Таким чином побільшення фактично доводиться до 60 тисяч і навіть вище; часу ж на фотографування йде менш хвилини.

Менні запропонував мені зараз же подивитися в телескоп на полишену землю. Телескопа він навів на неї сам.

— Відлеглість тепер біля 2000 кілометрів, — сказав він. — Чи пізнаєте ви, що бачите?

Я одразу ж пізнав порт скандинавської столиці, куди не раз їздив у справах партії. Мені цікаво було розгледіти пароплави на рейді. Повернувши бічну ручку на телескопі, Менні в одну мить замісць окуляра поставив фотографічну камеру, а через кілька секунд зняв її з телескопа і цілком пересадив у великий апарат, що стояв поруч і виявився мікроскопом.

— Ми викликаємо й змінюємо малюнок у самому мікроскопі, не торкаючись до стекольця руками, — пояснив він і після кількох дрібних операцій, через якихсь пів хвилини, пустив мене до окуляра мікроскопа. На прочуд чітко побачив я відомий мені пароплав Північного Товариства. — так, ніби я був лише на кілька кроків од нього; діяпозитивний малюнок видавався рельєфним і був цілковито натуральних барв. На чардаку стояв сивий капітан, що з ним я не раз розмовляв собі в часи своїх подорожей. Матрос, що саме зсажував на чардак якусь велику паку, так і застиг у своїй позі, як і подорожній, що вказував йому щось рукою. І все це бачив я за 2000 кілометрів.

Тут до кімнати вступив молодий марсіянець, помічник Стерні. Йому треба було добре вимірати пройдену етеронефом путь. Ми не стали перешкоджати йому і пішли далі, до «водяної» кімнати. Там містився великий резервуар з водою і поважні апарати, що її висвідкували. Сила рух вела цю воду з резервуару в усі кінці етеронефа.

Далі йшла «рахівнича» кімната. Там стояло багато незрозумілих мені машин з безліччю циферблятів та стрілок. За найбільшою машиною працював Стерні. З неї лізла довга бляха з наслідками, очевидно, рахування Стерні, але знаків на ній, як і на всіх циферблятах, я не розумів. Мені не хотілося перешкоджати Стерні, та і взагалі з ним балакати. Ми хутко вийшли в останню бічну кімнату.

Це була «киснева». В ній містилися запаси кисню, а саме — 25 тонн бертолетової солі, звідки можна було вилучити в міру потреби по-над 10 000 кубових метрів кисню, чого вистачило б на кілька подібних до нашої подорожей. Тут же були й апарати для розкладу солі. Далі лежали запаси барниту й їдкого калію для виловлювання з повітря вуглекислоти, а також запас ангідриду сірки — проти зайвої вологости та летючого левкомашну, — тої фізіологічної отрути, що видихуються людьми і шкодить значно більше, аніж вуглекислота. Цією кімнатою завідував лікар Нетті.

Після цього ми повернулися до центральної машинної і з неї невеличким ліфтом дісталися на самісіньку гору етеронефа. Там у центральній кімнаті містилася знов же

обсерваторія, цілковито подібна до нижньої, але значно більших розмірів. З цієї обсерваторії видно було іншу половину небесної сфери, вкупі з планетою призначення. Марс сяяв своїм червонуватим світлом збоку від зеніту. Менні навів на нього телескопа і я чітко побачив відомі мені з мап Скіапареллі контури земель, морей та сітку каналів. Менні сфотографував планету і під мікроскопом явилася детальна мапа. Та без пояснень Менні я нічого на ній не міг зрозуміти: плями міст, гать і озер одрізнялись одне від одного тендітними й ріжноманітними подробицями.

— Далеко? — спитався я.

— Зараз не дуже: — біля 100 мільонів кілометрів.

— А чому Марс не в зеніті? Ми, значить, летимо не просто на нього, а в бік?

— А ми інакше й не можемо. Одїжджаючи з землі, ми, в згоді з законом інерції, зберігаємо, між іншим, хуткість руху округ сонця — 30 кілометрів за секунду. Марсова ж хуткість — всього 24 кілометри, і коли б ми летіли по перпендикуляру між обома орбітами, то ми б мусили ударитись об Марс з ріжничковою хуткістю 6 кілометрів за секунду. Це річ мало зручна, отже, — ми мусимо вибрати криволінійну путь, щоб ту зайву бічну хуткість урівноважити.

— Якої ж тоді довжини має бути вся наша путь?

— Біля 160 мільонів кілометрів, що має забрати принайменше $2\frac{1}{2}$ місяці.

Коли б я не був математиком, ці числа не сказали б мому серцю нічого. Але тепер вони викликали в мені почуття справжнього кошмару; отже, я тим швидше залишив цю роскішну обсерваторію.

Шість бічних камер верхнього сегменту, що оточували кільцем астрономічну кімнату, були зовсім без вікон і їхня стеля, являючись продовженням кулястої поверхні етеронефа, похило йшла до самого помосту. Вгорі містилися великі резервуари «мінус-матерії», відштовхування котрої мусило паралізувати вагу всього корабля.

Середні поверхи — третій і другий — містили в собі спільні залі, лабораторії окремих членів експедиції, їхні каюти, умивальні, бібліотеку, гімнастичну залю і т. д.

Каюта Нетті була поруч з моєю.

VII. Люде

ДЕ ДАЛІ, то втрата ваги давалася в знаки все дужче. Зріст почуття легкости вже не спричинювався до приємности. До свідомости домішувався елемент невпевненості і якоїсь росливчастої тривоги. Я пішов до своєї каюти і простягся на ліжку.

Дві години спокою й напружених міркувань призвели до того, що я непомітно заснув. Коли ж я прокинувся, у мене біля столу сидів Нетті. Несамохіть, доволі жвавим рухом підвівся я з ліжка і, ніби підкинутий чимсь угору, стукнувся головою об стелю.

— Коли важиш менше 20 хунтів, то треба бути обережнішим, — доброзичливо філософським тоном зауважив Нетті.

Він прийшов до мене зо спеціяльним наміром дати мені всі необхідні вказівки на випадок тої «морської хороби», що вже чіплялася до мене в міру втрати ваги. В каюті моїй був особливий сігнальний дзвоничок до його кімнати: отже — я завжди міг би його покликати, коли б потрібував допомоги.

Я скористався з нагоди побалакати з молодим лікарем, — мене якось мимоволі тягло до цього симпатичного, дуже вченого, алеж і дуже жвавого хлопчика. Я спитався в нього, чому це трапилося так, що з усієї компанії марсіянців на етеронефі лише він один, окрім Менні, тямить балакати на моїй рідній мові.

— Це річ проста, — полегшив він. — Коли ми *шукали людину*, то для вашої країни Менні вибрав себе й мене. Ми двоє і прожили в ній більше року, поки нам не пощастило завершити справу з вами.

— Отже, інші «шукали людину» в інших країнах?

— Атож, — серед усіх більших народів Землі. Але, як Менні й передбачав, знайти її найшвидче пощастило в вашій країні, де життя котиться найбільш енергійно й яскраво, де люде змушені перш за все гледіти вперед. Знайшовши людину, ми сповістили решту: вони з'їхались з усіх країн і, ось, ми й їдемо.

— Що ви, власне, розумієте, кажучи: «шукали людину», «знайшли людину»? Я гадаю, що вам потрібний був

зубські придатний до певної ролі. Менш пояснив мені, до якої саме. Мені дуже приємно бачити, що вибрано мене але я хотів би знати, якій саме причині мушу я тут бути вдячним.

— Скажу вам найбільш загально. Нам потрібна була людина, в натурі котрої містилося б як най більше здоровля й гнуч-

і, ніби підкинутий чимсь угору, стукнувся головою об стелю. (стор. 32).

кості, як найбільше здатності до розумової праці, як найменше особистих пристрастей на землі, як найменше індивідуалізму. Наші фізіологи й психологи гадали, що перейти з умов життя вашого суспільства, гостро розбитого невпинною внутрішньою боротьбою, до умов нашого, організованого, ви б сказали, соціалістично, — річ дуже тяжка для окремої людини і вимагає особливо сприятливої організації. Менні заявив, що найбільше годиться для справи ви.

— І його гадки для вас усіх вистачило?

— Так, ми цілковито покладаємося на його оцінку. Менні — людина надзвичайно могутнього й світлого розуму і помиляється дуже рідко. У зносинах із земними людьми він має досвіду більше, аніж хто інший з нас; та він же перший і зносини ці налагодив.

— А хто відшайтов спосіб руху між планетами?

— Це діло не одної людини, а багатьох. «Мінус-матерію» було здобуто ще за кілька десятків літ перед тим. Та спочатку її щастило виробляти лише в мізерній кількості і потрібні були зусилля дуже багатьох фабричних колегій, щоб знайти й розвинути способи здобувати її одразу багато. Після цього виявилася потреба вдосконалити техніку добування й розкладу радійної матерії, щоб збудувати годящий для етеронефів мотор. Це теж вимагало сили праці. Багато знов же труднощей плинло з самих умов міжпланетного осередку з його лютим холодом та пекучим сонячним промінням, не вслабленим повітряною сферою. Не останньою дрібничкою виказалося і вираховування шляху: тут траплялися такі помилки, яких ніхто спочатку не передбачав. Словом, всі попередні експедиції на Землю гинули, аж поки Менні не пощастило організувати першу вдатну. Нині ж, користуючись із його методи, ми недавно літалися і на Венеру.

— Раз так, то Менні — дійсно велика людина, — зауважив я.

— Хай і так, коли вже вам так хочеться дати цю назву людині, що, справді, багато і добре працювала.

— Я хотів сказати не це: працювати багато й добре можуть і звичайні люде, люде-виконавці. Менні ж, як

бачимо, це річ інша: він геній, — людина, що творить нове і веде все людство вперед.

— Ви говорите щось невиразне, та й не вірне. Творить кожен робітник, але ж і в кожному робітникові творить людство й природа. Хіба в руках Менні не було всього досвіду попередніх поколінь і сучасних йому дослідників і хіба ж не виходив з цього досвіду кожен крок його праці? І хіба не природа дала йому всі елементи і всі зародки його комбінацій? І хіба ж, нарешті, не з самої боротьби людства з природою виникли всі живі стимули тих комбінацій? Людина — особа, але діло її неособове. Рано чи пізно людина помирає, діло ж її залишається в житті, що безмежно зростає. І тут різниці між робітниками нема: неоднакова лише сума того, що вони пережили і того, що лишається в житті.

— Але, напр., *ім'я* такої людини як Менні не вмирає ж вкупі з ним, а лишається в спогадах людства; безліч же імен інших людей гине без жадного сліду.

— Ім'я кожної особи зберігається доти, доки живуть ті, хто жив з нею і знав її. Але людству — непотрібен мертвий символ особи, коли її вже нема. Наша наука й мистецтво зберігають наслідки спільної праці неособово. Тягар імен минулого спогадам людства зайвий.

— Може бути, що ви й маєте рацію; але *нашого* світу чуття проти цієї логіки обурюється. Для нас імена керманичів думки й діла — живі символи; без них не обійдеться ні наша наука, ні наше мистецтво, ні все наше громадське життя. Трапляється, що в боротьбі сил і ідей певне ім'я на прапорі важить більше, ніж якесь абстрактне гасло. І йменна героїв — не тягар для наших спогадів.

— Це тому, що єдине діло людства — для вас ще й досі не єдине діло; в ілюзіях, породжуваних боротьбою між людьми, воно кришиться і видається ділом людей, а не людства. Мені так само важко було зрозуміти точку погляду вашу, як вам нашу.

— Ну так, зле, чи добре, але, значить, серед нашої компанії безсмертних нема. Натомість, певне, смертні тут з кращих найкращі — правда ж? — з тих що «багато й добре працювали», як ви кажете?

— Загалом беручи, то так. Менш вибірав собі товаришів з числа багатьох тисяч, що висловили бажання з ним їхати.

— Найвидатніший після нього, мабуть, Стерні?

— Так, як що вже вам так кортить міряти і порівнювати людей. Стерні — великий учений, хоч і цілком іншого, ніж Менні, гатунку. Він — математик, яких трапляється дуже мало. Він розкрив цілу низку помилок у тих рахунках, відповідно до котрих улаштовувано було всі попередні експедиції на землю: він довів, що де-котрі з тих помилок уже самі одні мусили стати причиною загину і справи, і робітників. Він знайшов нові методи обрахунків, і аж по цей час вони давали найкращі наслідки.

— Я так його собі і малював на підставі слів Менні та перших власних вражінь. А тим часом, — я й сам не розумію чому, — його вигляд викликає в мені якесь трівожне почуття, якесь роспливчасте занепокоєння, щось подібне до безпідставної антипатії. Чи не зможете ви, товаришу лікарю, дати цьому якесь пояснення?

— Та бачите, Стерні — не могутній, але холодний, головним чином аналітичний розум. Він усе невблаганно й послідовно розкладує, і висновки його — досить часто однобокі, а іноді й неймірно суворі, бо ж аналіз частей так не дає, а менш цілого: ви ж знаєте, що скрізь, де лишень є життя, ціле завжди буває більшим за суму своїх частей, як живе людське тіло більше суми своїх членів. Через ту свою аналітичність Стерні менше за всіх може входити в настрої й думки інших людей. Він завжди й охоче допоможе вам у справі, з якою ви самі до нього звернетесь, але він ніколи не догадається за вас, чого вам бракує. Цьому перешкоджає звичайно і те, що його увагу майже завжди прикуто до праці, що його голова повсякчас вирішує якісь складні питання. Він цілковито неподібний до Менні: цей завжди ясно бачить усе оточення і навіть мені самому не раз уміє пояснити, чого мені хочеться, що мене бентежить, чого шукає мій розум чи моє почуття.

— Коли все не так, то, мабуть, до вас, повних супереч[illegible] земних людей, Стерні ставиться доволі вороже?

— Вороже? Ні, це почуття йому чуже. Але скепгицизму у нього, гадаю, більше, ніж би слід було його мати. Він пробув у Франції всього пів року і вже протелеграфував Менні: «тут шукати нема чого». Можливо, що почасти він і мав рацію, бо ж і Летта, що був вкупі з ним, — і цей годящої людини не знайшов. Але характеристики, що він дає людям тої країни, значно суворіші, ніж характеристики Летти, і, розуміється, однобокі, хоч нічого безпосередньо невірного в собі і не приховують.

— А хто такий цей ваш Летта? Я його якось не пригадую.

— Хемік, помічник Менні, уже не молода людина, старший за всіх на нашому етеронефі. Ви з ним швидко подружитесь і це дасть вам чималу користь. У нього лагідна вдача і порядна здатність розуміти чужу душу, хоч він і не психолог, як Менні. Заходьте до нього в лабораторію: він буде радий йому і покаже вам багато де-чого цікавого.

Тут я пригадав, що ми одлетіли од землі вже далеко і мені схотілося позирнути на неї. Ми пішли вкупі до одної з бічних зал з великими вікнами.

— Чи не доведеться нам пролітати поуз місяць? — спитався я йдучи.

— Ні, місяць лишається далеко збоку і то велика шкода. Мені теж хотілося б подивитись на нього зблизька. З землі він видавався мені таким чудним. Великий, холодний, повільний, загадково спокійний, — він зовсім не нагадував мені наших двойко місяців, що, ніби та весела, жвава дітвора, так хутко бігають по небу і так швидко міняють своє личко. Ваш місяць хоч і один, проте він значно яскравіший за наших пару і світло його так приємне. Яскравіше світить і ваше Сонце. Тут вам випало велике щастя. Ваш світ у два рази світліший за наш; тому саме вам і непотрібні такі очі, як наші — з великими зінками, аби ловити значно слабше проміння нашого дня і нашої ночи.

Ми сіли біля вікна. Земля сяяла одлалік велетенським серпом; на ньому можна було помітити лише риси заходу Америки, північного сходу Азії, невиразну пляму Великого Океану, та білу — Північного Крижаного і Пів. Атлантиць

кий Океан і Старий Світ никли в темряві: про їхню присутність за роспливчастим краєм серпа можна було лишень здогадуватись, і саме тому, що ця темна частина землі закривала зорі на великому просторі чорного неба. Наша скісна траєкторія і вертіння землі навколо своєї осп призвели до такої зміни картини.

Я дивився на землю і журба мене взяла, що не бачу я рідного краю, де так жваво вирує життя, боротьба і страждання, де ще вчора стояв я у лавах товаришів, а нині на моє місце мусив стати інший. І зневірря підвелося в моїй душі.

— Там, внизу, там ллється кров, — вимовив я, — а тут вчорашній працівник лише спокійнісінько дивиться...

— Кров ллється за кращу будуччину, — відповів мені Нетті: — але й для успіху самої боротьби — треба *знати* ту кращу будучину. А ви сидите тут саме ради того знання.

Несамохіть, раптово стиснув я йому його маленьку, майже дитячу руку.

VIII. Призвичаювання

ЗЕМЛЯ невпинно віддалювалась і, ніби худнучи від розлуки, набувала вигляду місячного серпа, супроводжуваного також і зовсім дрібненьким серпом справжнього Місяця. Одночасно ж усі ми, мешканці етеронефа, ставали якимись фантастичними акробатами, здатними літати без крил і зручно приймати всяку бажану й небажану позицію — до помосту, до стелі, чи до стін головою — майже однаково... Поволі я звикав до своїх нових товаришів і починав почувати себе з ними вільніше.

Вже на другий день після нашого відплиття (ми зберігали цей рахунок часу, хоч для нас, звичайно, справжніх днів і ночей уже не було), я з власної ініціятиви перевдягся в марсіянську одежу, щоб менше од усіх одрізнятися. Одежа ця сподобалася мені й сама по собі: проста, зручна і без усяких непотрібних умовних подробиць, як, напр., краватка чи манжети, вона ніким не звязувала волі рухів.

Окрім часи так сполучувалися невеличкими гудзиками, що вся одежа ставала чимсь суцільним, а проте, в разі потреби, зовсім легко було одстебнути і зняти, напр., один чи обидва рукави, а то й цілу блюзу. І манери моїх товаришів схожі були до їхньої одежі: безпосередність і одсутність усього зайвого й умовного. Вони ніколи не здоровкались, не прощались, не дякували, не затягали, зва ввічливости, розмови, коли її безпосередню мету було вичерпано; одночасно ж вони дуже терпляче давали всякі пояснення, уважно пристосовуючись до рівня розуміння слухача та входячи в його психологію, хоч би як дуже різнилася вона від їхньої власної.

Само собою розуміється, я з перших же днів почав учитися їхньої рідної мови і всі вони з великою охотою взялися мені допомагати, особливо — Нетті. Мова марсіянців дуже оригінальна; но-при всю простоту її граматики і правил словотворення, вона має свої особливости, і обговтатися з ними мені було досить тяжко. Її правила не знають винятків, в ній нема такого поділу, як чоловічий, жіночий і середній роди; але ж поруч того всі назви предметів і прикмет одмінюються що часами. Це ніяк не вмощувалося мені в голову.

— Скажіть на милость, навіщо вам здалися ці форми? — запитав я в Нетті.

— Та невже ж ви не розумієте? От ви, в своїх мовах, називаючи предмет, уважно одзначаєте, чи лічите ви його за чоловіка, чи за жінку, що, власне кажучи, нікому не є потрібним, відносно ж неживих предметів видається навіть чудним. Куди більше рації одрізняти предмети, що існують, од тих, що їх уже нема, або тих, що ще мають бути. У вас «будинок» — чоловік, а «стеля» — жінка, у французів це навпаки і справа від того не міняється. Коли ж ви говорите про будинок, що вже згорів, або що його ви ще лаштуєтесь будувати, ви берете те ж самісіньке слово, яким називаєте будинок, де зараз живете. А чи ж є в природі більша ріжниця, ніж ріжниця між людиною, що живе, і людиною, що вже вмерла, — між тим, що є, і тим, чого нема? Вам потрібні цілі слова і речення, щоб відзначати цю ріжницю; так чи ж не краще додавати для цього одну літеру в саме слово?

Чи так, чи ні, а пам'ять мою Нетті похвалював, його методи була бездоганною і наука моя посувалася хутко. Це допомогало мені швидче призвичаюватись до марсіянців, я більш упевнено починав подорожувати по всьому етеронефові, заходячи в каюти й лабораторії моїх товаришів, та розпитуючись у них про все, що мене цікавило.

Молодий астроном Енно, жвавий і веселий помічник Стерн, теж майже хлопчик віком, показував мені силу цікавих річей, одверто захоплюючись не так вимірами й формулами, де він був, проте, справжнім майстром, — як красою досліджуваного. Мені було дуже добре з цим астрономом-поетом; заняття ж змагання орієнтуватися в нашій позиції серед природи повсякчасно давало мені привід чимало часу пробувати з Енно біля його телєскопів.

Одного разу Енно показав мені в найдужчому збільшенні манісіньку планету Ерос; частина орбіти цієї планети проходить між шляхами Землі й Марса, решта ж лежить далі Марса, переходячи в район астероїдів. І хоч у цей час між ним і нами було 150 міліонів кілометрів, проте фотографія його невеличкого диска стала в полі зору мікроскопа цілою географічною мапою, подібною до мапи Місяця. Звичайно, це так само мертва планета, як і Місяць.

Іншого разу Енно сфотографував рій метеоритів, що линув собі лише за кілька міліонів кілометрів од нас. Фотографія дала, розуміється, лише роспливчасту туманність. З цієї нагоди Енно оповів мені, що в одній з перших експедицій на землю один етеронеф загинув як раз у ту хвилю, коли протинав отакий рій. Астрономи, що стежили за ним у наймогутніші телєскопи, побачили, як раптом погасла на ньому електрика і він навіки згинув у просторах.

— Розуміється, етеронеф наскочив на кілька цих дрібнісіньких тілець, а через величезну різницю хуткостей вони мусили блискавкою майнути крізь усі його стінки. Тоді повітря витекло геть, а холод міжпланетних просторів одубив уже мертві тіла подорожніх. І тепер етеронеф летить кометною орбітою: він назавжди віддалюється од сонця і невідомо, де буде кінець путі цього страшного корабля трупів.

За цими словами Енно холод стерних пустель наче б ускочив і до мого серця. Я чітко уявив собі наш ма песенький світлий острівець серед безмежного мертвого океану. Жадної підпори, блискавично хуткий рух, чорна безодня навкруги... Енно схопив мій настрій.

— Менні дуже гарний стерничий, — зауважив він, а Стерні не помилиться. Смерть же... ви її певне бачили вже поблиз себе... вона ж — лише смерть... та й годі.

Дуже швидко настав час, коли мені довелося пригадати ці слова в боротьбі з лютим душевним болем.

Хемік Летта притягав мене до себе не лишень тіло загідною й чутливою вдачею, за яку оповідав мені Нетті, а й своїм великим знанням у найбільш цікавому для мене питанню науки — саме — про будову матерії. Один лише Менні мав ще більшу компетенцію в цьому питанні, але я силкувався яко мога рідше звертатися до нього, розуміючи, що його час — надто дорогої ціни для інтересів науки й експедиції, щоб я мав право одривати його від його роботи. Добродичливий же хемік Летта так неймовірно терпляче ставився до мого неуцтва, так охоче і навіть із задоволенням пояснив мені саму азбуку предмета, що з ним я почував себе цілком вільно.

Летта став читати мені цілий курс теорії будови матерії, ілюструючи його низкою спроб розкладу елементів та їх синтезу. Багато з дотичних сюди спроб він мусив, однак, пропускати, обмежуючись лишень описом їх на словах, — саме ті, де реакції мають особливо бурхливий характер і або неминуче мають форму вибуху, або ж можуть її придбати.

Якось одного разу на лекцію до лабораторії завітав Менні. Летта закінчував опис дуже цікавого експеримента і лаштувався приступити до його переведення в натурі.

— Стережіться, — сказав йому Менні. — Я пригадую, що у мене ця спроба завершилася раз дуже кепсько; досить наймізернішої домішки чогось сторонього до матерії, котру розкладуєте, щоб найслабший електричний розряд викликав її вибух, коли ви станете її гріти.

Летта хотів уже відмовитись од спроби, але Менні незмінно уважний і прихильний до мене, сам став йому

до помочи, пильно перевіривши всі умови спроби. Реакція відбулася як найкраще.

На другий день ми мусили робити спроби знов же з цією матерією. Мені видалося, що цього разу Летта взяв її не з тої банки, що вчора. Коли він поставив уже ре-

Знепацька щось загадково тріснуло і нас обидвох з великою силою ударило об дверцята шахви (стор. 43).

торту на електричну піч, мені спало на думку сказати йому про це. Летта занепокоївся і одразу ж пішов до шахви з реактивами, залишивши піч і реторту на столику біля стіни, котра була зовнішньою стінкою етеронефа. Я пішов за ним.

Знепацька щось заглушливо тріснуло і нас обидвох з великою силою ударило об дверцята шахви. Після цього чути стало голосний свист, виття і металічне бряжчання. Я відчув, що непереможна, подібна до урагану сила тягне мене назад до зовнішньої стінки. Я встиг машинально ухопитися за міцну ремінну ручку біля шахви і повис горізонтально, утримуваний так могутньою течією повітря. Летта висів так же само.

— Тримайтесь міцніше! — гукнув він мені і я ледви почув його голос серед галасу бурі. Гострий холод пронизав мені тіло.

Летта хутко озирнувся навкруги. Обличчя йому було біле як крейда, але приголомшеність в очах раптом зникла, уступивши місце світлій думці і твердій рішучості. Він вимовив лише пару слів — я не міг їх почути, лише догадався, що це було прощання навіки, — і руки його пустили ручку.

Щось глухо гупнуло і виття урагану спинилось. Я відчув, що вже можна не триматись і озирнувся. Від столика не лишилося й сліду, а біля стіни, щільно притиснувшись до неї спиною, стояв Летта. Очі йому були широко роскриті, лице ніби скам'яніло. Одним скоком опинився я біля дверей і роскрив їх. Порив теплого вітру одкинув мене назад. Через секунду до кімнати вступив Менні. Він швидко наблизився до Летти.

Ще через кілька секунд у кімнаті стало повно людей. Нетті розштовхав усіх, припавши до Летти. Решта присутніх оточували нас у тривожній мовчанці.

— Летта помер, — пролунав голос Менні. — Вибух реторти пробив стінку етеронефа і Летта своїм тілом заткнув дірку. Тиск повітря розірвав йому легені і паралізував серце. Смерть сталася в одну мить. Летта урятував нашого гостя. Коли б він того не зробив — загинули б обоє.

Нетті глухо заридав.

IX. Минуле

КІЛЬКА день після катастрофи Петті не виходив з кімнати, а в очах Стерні я став інколи помічати вираз просто недоброзичливий. Розуміється, через мене загинув видатний учений, і математичний розум Стерні не міг не рівняти цінности того життя, що було втрачене, до того, що було врятоване. Менні лишався незмінно рівним і спокійним, навіть подвоїв свою уважливість і піклування про мене; так само поводився і Енно, і вся решта.

Я став ще вперті́ше вчитися марсіянської мови і при першій зручній нагоді попросив Менні дати мені якусь книжку з історії марсіянського людства. Менні радо привітав мою думку і дав мені підручника, що популярно викладав всесвітню історію для марсіянських дітей.

З допомогою Петті я почав читати й перекладати цю книжку. Мене здивувало мистецтво, з котрим невідомий автор оживлював і конкретизував ілюстраціями найзагальніші й найабстрактніші, на перший погляд, розуміння й схеми. Ця мистецька вміліть дозволяла йому вести свій виклад так геометрично витримано і так логічно послідовно, як не зважився б писати для дітей жаден з наших земних популяризаторів.

Перший розділ мав просто філософський характер і був присвячений ідеї Всесвіту, як Єдиного Цілого, що все в собі містить і все собою визначає. Цей розділ яскраво нагадав мені твори того робітника-мисленника, котрий у-перше в безпосередній і наївній формі виклав підстави пролетарської філософії природи.

Другий розділ оповідав про ті безмежно давні часи, коли у Всесвіті ще не склалось було жадних відомих нам форм, коли хаос і непевність панували в безмежних просторах. Автор пояснював, як відокремлювались у цьому осередкові перші безформні скупчення невловимої і хемічно ще не визначеної матерії, — і як скупчення ці стали зародками велетенських зоряних світів, якими суть зоряні туманности, а в тім числі й наш Молочний Шлях зо своїми 20 мільонами сонць, серед котрих наше сонце є одним з найменших.

Далі йшла мова про те, як матерія, концентруючись і переходячи до витревалійших сполучень, прибіралася в форми хемічних елементів, а поруч того первісні безформні скупчення роспадалися, утворюючи газоподібні соняшно-плянетні туманности, що їх і нині за допомогою телескопа можна знайти не одну тисячу. Історію розвитку цих туманностей та кристалізації з них сонць і плянет автор викладав ніби в згоді з нашою кантоляплясівською теорією походження світів, лише більш упевнено та з більшими подробицями.

— Скажіть, Менні, — запитав я, — невже ж ви вважаєте гарним давати дітям із самого початку ці безмежно загальні і майже так само абстрактні ідеї, ці бліді світові картини, так не подібні до найближчої дітям конкретної дійсности? Чи ж не значить це — населяти дитячий мозок майже порожніми, словесними лишень, образами?

— Так бачите, — у нас ніколи не починають, вчення з книжок, — відповів Менні. — Дитина здобуває свої знання з живого свого приглядання до природи та з живих же стосунків з іншими людьми. Перше, ніж узятися за таку книжку, вона вже зробить силу подорожей, надивиться найріжноманітніших картин природи, навчиться пізнавати безліч рослин і звірів, зрозуміє вжиток телескопа, мікроскопа, фотографії, фонографа, наслухається від старших дітей, учителів тай інших дорослих людей, сили оповідань про минуле й віддалене. Така ж книжка, як от ця, мусить лише сполучати до купи і зміцнювати її знання, заповнюючи випадкові порожні місця і вказуючи дальшу путь науки. Розуміється, перш за все і повсякчасно ідея цілого мусить чітко стояти перед очима, мусить викладуватись від початку й до кінця, щоб дитина не морочилася над подробицями. Суцільну людину треба творити ще в дитині.

Все це було для мене первиною, але я не став детальніше роспитувати Менні: адже, через де-який час я однаково мушу побачити і марсіянських дітей, і систему їхнього виховання — безпосереднє. Я вернувся до своєї книжки.

Предметом дальших розділів була геологічна історія Марса. Її виклад, хоч і стислий, був, проте, повний порівнань до історій Землі й Венери. Всі три були одна до

одної подібні, істотна ріжниця полягала лише в тому, що Марсові було в два рази більше літ, ніж Землі, і майже в четверо — ніж Венері. Було вказано вік і інших планет — я їх дуже добре пригадую, але не хочу тут наводити, щоб не дратувати земних учених, для котрих ці числа були б великою несподіванкою.

Далі йшла історія життя з самого його початку. Дано було опис тих первісних сполучень, — складних ціанових виводних, — котрі, не бувши ще справжньою живою матерією, мали вже багато властивих їй прикмет; вказано було геологічні умови, в котрих ці сполучення хемічно утворювалися. Роз'яснено було закони, силою яких ці сполучення зберігались і купчились серед іншої, хоч і витревалішої, так менш гнучкої природи. Простежено було крок за кроком ускладнення й диференціяцію цих хемічних зародків де-якого життя, аж до організації справжніх живих кліток, де вже починається «царство протистів».

Картину дальшого розвитку життя змальовано було як щаблі поступу живих істот, чи, краще, як їх спільне генеалогічне дерево: від протистів в один бік до вищих рослин, і в другий бік — до людини; не полишено було без уваги і ріжні інші, бічні паростки. Порівнання до «земної» лінії розвитку доводило, що на шляху від первісної клітки до людини перші кільця ланцюга майже однакові; так само мало ріжниць і в останніх кільцях, — середні ж одрізняються значно дужче. Це мене надзвичайно здивувало.

— Цього питання, — сказав мені Нетті, — скільки мені відомо, ще спеціально не досліджували. Адже ще якихсь двадцять років тому ми й самі не знали, як побудовано вищі твари на землі і нам чудно було побачити таку схожість до нашого типу. Очевидячки, число можливих вищих типів, що найповніше втілюють у собі життя, не велике; на планетах, так подібних одна до одної як наші, в межах доволі однакових умов, природа могла осягнути цього максимума життя лише в одним-одній формі.

— До того ж, — додав Менні, — вищий тип, котрий запосідає свою планету, є той, що найбільш суцільно висловлює всю суму її умов; середні формн мають спроможність захопити лише частину свого осередку, значить — висловлюють ці умови так само частково і однобічно

Отже, з огляду на надзвичайну схожість загальної суми умов, вищі типи мусять бути майже однакові, середні ж, силою своєї однобічности, можуть одрізнятися значно більше.

Я пригадав, як мені, ще за часів мого університетського вчення, та ж сама думка про обмеженість числа можливих вищих типів запала в голову цілком з іншого приводу: у спрутів, морських головоногих молюсків, вищих організмів цілої окремої гілки розвитку, очі надзвичайно подібні до очей нашої гілки – хребтових; а тим часом походження й розвиток очей головоногих цілком самостійні, — до тої міри самостійні, що навіть відповідні плівочки подвійної тканини апарата зору розміщено у них як раз навпаки..

Так чи сяк, а факт стояв перед очима: на іншій планеті жили люде подібні до нас, і мені лишалося тільки уважно студіювати їхнє життя й історію.

Що ж до передісторичних часів і взагалі початкових фаз життя людства на Марсі то й тут була в очі схожість із земним світом. Ті ж форми родового побуту, те ж відокремлене життя поодиноких громад, той же розвиток звязку між ними через міну. Але далі починалася і несхожість, — правда, не в самому напрямкові розвитку, а швидче в його стилю і вдачі.

На Марсі хода історії була якась лагідніша й простіша, ніж на землі. Були, звичайно, війни племен і народів, була і боротьба кляс; але війни в історичному життю ролю відогравали порівнююче невелику і доволі рано припинилися й зовсім, а клясова боротьба рідче призводила до сутичок брутальної сили. Це хоч і не вказувалось у книжці безпосередньо, проте недвозначно випливало з усього викладу.

Рабства марсіянці не зазнали зовсім, їхній феодалізм майже не хорував на воєнщину, а капіталізм дуже швидко спекався національно-державних перешкод і не створив нічого подібного до наших сучасних армій.

Пояснення всьому цьому я мусив шукати сам; марсіянці, навіть сам Менні, ще тільки починали вчитися історії земного людства і не встигли ще перевести досконалого порівняння свого й нашого минулого.

Я пригадав одну з попередніх своїх розмов з Менні. Приступаючи до вивчення мови моїх співподорожніх,

я зацікавився довідатись, чи вона не найбільш поширена з усіх мов, які існують на Марсі. Менні пояснив, що це одинока мова письменства й життєвих стосунків усіх марсіянців.

— Колись і в нас, — додав Менні, — люде з ріжних країн не розуміли одне одного; але давно вже, за кілька сот років до соціялістичної революції, всі ріжні діялекти наблизились і злились в одну загальну мову. Це сталося без насильств, стихійно, — ніхто і не думав, і не силкувався якось вплинути на процес. Досить довго ще, відповідно до певних місцевих особливостей, животіли і ніби окремі, хоч і зрозумілі усім говірки. Розвиток літератури поклав край і їм.

— Я лише одним можу собі це пояснити, — сказав я: — очевидно, на вашій планеті зносини між людьми з самого початку були ширші, легші і тісніші, ніж у нас.

— Так і є, — відповів Менні. — На Марсі нема ні ваших велетенських океанів, ні ваших неперелазних гірських хребтів. Моря у нас невеликі і ніде не шматують суходолу на окремі континенти; наші гори, крім де-котрих поодиноких шпилів, — невисокі. Вся поверхня нашої планети в чотирі рази менша земної; одночасно ж, сила ваги у нас менша у півтретя рази: маючи легке тіло, ми можемо рухатися доволі швидко навіть і без штучних засобів: ми самі бігаємо не гірше, і втомлюємося від того не дужче, ніж ви, коли їздите верхи кіньми. Природа поставила між нашими племенами значно менше стін і кордонів, ніж у вас.

Така, значить, і була найперша й найважніша причина, що стала на перешкоді гострому расовому й національному роз'єднанню марсіянського людства, а вкупі з тим і новому розвиткові війн, мілітаризму та взагалі системі масового вбивства. Звичайно, силою своїх внутрішніх суперечностей капіталізм все ж створив би всі ці прикмети високої культури, але й розвиток капіталізму йшов там своєрідним шляхом, внесуваючи все нові умови для політичного об'єднання всіх племен і народів Марса. Тут рішучу роль відограло те, що великий капітал дуже швидко випхнув із землеробства дрібне селянство, а незабаром після того відбулася націоналізація всієї землі

Цим подям спричинилося невпинне висихання ґрунту, з чим дрібні хлібороби не могли дати собі ради. Кора пляшети глибоко всмоктувала воду і не повертала її. Це було поступання того стихійного процесу, завдяки котрому колишні океани Марса здрібніли і стали порівнюючи невеликими морями. Такий процес іде й на нашій землі, але тут він поступив іще не так далеко. На Марсі, що в два рази старший за Землю, справа стала погрозливою вже перед тисячею років, бо поруч зо зменшенням морей зменшувалась, розуміється, хмарність, рідчали дощі, міліли річки, висихали струмочки. У більшості місцевостей виникла потреба обводнюватись штучними способами. Що могли тут подіяти незалежні дрібні хлібороби?

Здебільшого вони просто руйнувалися і їхні землі діставалися до рук сусідніх великих землевласників, що мали досить капіталів, аби упоратись з обводнюванням. Подекуди ж селяне засновували великі асоціяції, сполучуючи для цього спільного діла всі свої засоби. Але рано чи пізно таким асоціяціям доводилося зазнавати недостачі в грошах, — на початках, вже б то, тимчасової; а вже як асоціяції хоч раз запозичалися у великих капіталістів, справи їхні починали швидко гіршати: чималенькі проценти збільшували витрати на ведення справ, виявлювалася потреба нових позичок і т. д. Асоціяції мусили підлягати економічній владі своїх кредиторів, а ті насамкінець їх руйнували, одразу захоплюючи собі землю цілих соток і тисяч селян.

Так уся годящо земля перейшла до рук кількох тисяч великих земельних капіталістів; але в середині суходолів лишалися ще великі простори, де води не було і куди окремі капіталісти власними силами провести її не могли. Коли державна влада, до того часу вже цілком демократична, змушена була заходитися біля цієї справи, щоб дати роботу зайвому пролетаріятові і спасибі решткам селянства, що от-от мало зовсім вимерти, то у самої цієї влади не знайшлося таких засобів, які були потрібні для побудови велетенських каналів. Синдикати капіталістів хотіли прибрати справу до своїх рук, але проти цього повстав увесь народ, добре розуміючи, що тоді синдикати візьмуть у кріпацтво і всю державу. Після довго, боротьби і неймо-

вірно вперто опору земельних капіталістів, заведено було великий поступовий податок на прибутки од землі. Здобуті від цього початку суми і стали фондом велетенських канальских робіт. Силу лендлордів було надламано, а незабаром відбулася й націоналізація землі. Тут уже зникли останні сліди дрібного селянства, бо держава у власних інтересах давала землю лише великим капіталістам і сільсько-господарські підприємства стали ще ширші, ніж перед націоналізацією. Отже, знамениті канали стали і могутнім мотором економічного розвитку і міцною підпорою політичної єдности цілого людства.

Коли я прочитав про все це, я не міг утримати перед Менні свого здивования — як це руками людей можна було утворити такі велетенські водяні шляхи, що їх видко з Землі навіть через наші кепські телєскопи.

— Тут ви трохи помиляєтесь, — зауважив мені Менні. — Канали ці й справді великі, але все ж не в кілька десятків кілометрів, коли їх, власне кажучи, тільки й могли б помітити ваші астрономи. Те ж, що вони бачать, то широкі смуги гаїв, розведених нами вподовж каналів, щоб підтримувати рівномірну вохкість повітря і не дозволяти воді швидко випаровуватись. Де-котрі з ваших учених здається, вже й догадалися про це.

Доба канальских робіт була періодом великого росквіту в усіх гілках продукції і глибокого спокою в класовій боротьбі. Попит на робочу силу був величезний і безробіття зникло. Але коли Великі Роботи було завершено, а слідом за тим завершився рівнобіжний процес капіталістичної колонізації колишніх пустель, то незабаром вибухла люта промислова криза і «соціяльний мир» було порушено. Справа посунула до соціяльної революції. І знов же, хода подій була мирною; першою зброєю робітників були страйки, до повстань діло дійшло лише в кількох випадках по небагатьох місцевостях, — майже виключно хліборобських районах. Крок за кроком пани корилися неминучому; і навіть тоді, коли влада опинилася в руках робітничої партії, з боку переможених не виявилося жадної спроби оборонити свою справу насильством.

Викупу, в стислому значінні цього слова, за соціялізовані знаряддя лано не було. Але капіталістів на перші часи

було полишено на пенсіях. Багато з них відграли потім видатну роль в організації суспільних підприємств. Дуже важко було побороти всі труднощі поділу робочої сили в згоді з бажаннями й здатностями самих робітників. Біля століття існував обов'язковий для всіх, окрім пенсіонерів капіталістів, робочий день, спочатку біля шести годин, а потім усе коротший. Але поступ техніки й доклади підрахунки вільної праці допомогли спекатись і цих останніх слідів старої системи.

Вся картина рівної еволюції суспільства, не пройнятої, як у нас, огнем та кровью, несамохіть викликала у мене почуття заздрощів. Я заговорив про це з Нетті, коли ми дочитували книжку.

— Не знаю, — задумано сказав мені юнак, — але мені здається, що ви трохи помиляєтесь. Суперечности на Землі гостріші, це так; її природа сіє удари й смерть значно щедріше, аніж наша. Але причина цьому може як раз саме та, що багацтва природи Землі значно більші, і що Сонце дає їй знов же значно більше своєї живої сили. Погляньте, на скільки мільонів років наша планета старша за вашу, — її ж людство народилося лишень за кілька десятків тисяч років перед вашим, а тепер випереджує його хіба на якихсь дві-три сотні років. Наші людства нагадують мені двох братів. У старшого натура спокійна і врівноважена, у молодшого — бурхлива й норовиста. Молодший брат гірше витрачає сили і робить більше помилок; дитячі роки його були хоробливі й нерівні, а тепер, коли він переходить у юнацтво, часто трапляється йому зазнати й болючих корчів. Та чи не вийде з нього художник-творець дужчий і більший, ніж його старший брат, чи не зуміє він тоді розкішніше і різнобарвніше прикрасити нашу Велику Природу? Не знаю, але мені здається, що це буде саме так...

X. Прибуття

КЕРОВАНИЙ світлою головою Менні етеронеф без жадних нових пригод летів далі до своєї далекої мети. Я встиг уже сяк так призвичаїтись до умов життя без ваги, як також і побороти більші труднощі марсіянської

мови. — коли Менні заявив нам, що ми долітаємо вже до половини шляху, здобувшися найвищої межі хутковости, котра відтепер почне упадати.

Саме в призначений Менні момент стероноф швидко й м'яко перевернувся. Земля, що давно вже з великого серпа встигла стати маленьким, а з маленького — яскравою зеленкуватою зорею поблиз сонячного диска, тепер з нижньої частини чорного неба перескочила у верхню; червона як зоря Марса, що до цього часу весело сяяла над нашими головами, опинилася внизу.

Минули ще десятки й сотні годин і зоря Марса стало яскравим маленьким диском, а скоро після цього заблимали і дві малесенькі зірочки її супутників — Деймос і Фобос, невинні плямочки, що нічим не заслужили на ці грізні імена — «Жах» і «Страх» по — грецькому. Поважні марсіянці пожвавішали і почали упажуватись до обсерваторії Енно, — позирнути на рідний край. Дивився на них і я, але мало розумів те, що бачив, хоч і як старанно й терпляче давав мені різні пояснення Енно. Там, справді, було для мене чимало чого дивного.

Червоні плями ставали гаями й луками, а зовсім темні — лапами, готовими до жнив. Міста малювалися якимись синіми плямами і лише води та сніги мали зрозумілий для мене колір. Веселий Енно змушував мене іноді догадуватись, що я бачу в полі зору апарата, і мої наївні помилки дуже бавили його й Нетті; я ж їм дякував за це жартами зо свого боку, називаючи їхню планету царством учених сов та перешлутаних барв.

Тим часом червоний диск поволі більшав; незабаром він у кілька раз переважив своїми розмірами диск Сонця, що значно поменшало, і нагадував тепер астрономічну мапу без написів. Починала прибувати і сила ваги, що надзвичайно гарно впливало на самопочуття. Деймос і Фобос із яскравих зірок теж стали маленькими, але чітко окресленими кружечками.

Лишилося 15—20 годин їзди; Марс широко розгортається під нами; звичайним оком бачу я більше, ніж дають усі астрономічні мапи наших учених. Деймос лине по цій круглій мапі, а Фобоса не видно — він зараз по той бік планети.

Всі навкруги мене радіють. Один лишень я не можу позбутися тривожної журби очікування.

Ближче й ближче. Всі покинули всяку роботу. — всі дивляться вниз, де розгортається інший світ, для них рідний, для мене — повний загадкової таємниці. Один Мені не з нами, він біля машини: останні часи подорожі найнебезпечніші — треба перевіряти вдалець і регулювати хуткість.

Чому ж я, цього світу не по своїй охоті Колюмб, чому ж я не почуваю ні радощів, ні гордощів, ні навіть того заспокоєння, котре мусив би викликати твердий беріг, після довгої подорожі океаном невловимого?

Поділ майбутнього вже кидають свою тінь на сучасне...

Лишилося останніх дві години. Скоро ми вступимо в атмосферу. Серце починає люто колотитися, я не можу більше дивитися і йду до своєї каюти. Петті йде за мною.

Він починає мені говорити, —

несуть на руках прозору труну, де лежить одубіле тіло втраченого товариша (стор. 54)

не про сучасне, а про минуле, про далеку Землю, там вгорі.

— Ви мусите ще туди вернутися, коли упораєтесь зо своїм завданням, — каже він мені і його слова звенять для мене, як ніжне нагадування про мужність

Ми міркуємо про це завдання, про його необхідність і труднощі. Час минає для мене непомітно.

Нетті дивиться на хронометр. — Приїхали, ходім до них! — закликає він.

Етеронеф спинився. Одсовуються широкі металічні двері, свіже повітря лине в середину. Чисте, зеленкувато-синє небо над нами, юрби народу навкруги нас.

Менні й Стерні виходять перші. Вони несуть на руках прозору труну, де лежить одубіле тіло втраченого товариша — Лєтти.

За ними виходять інші. Я з Нетті вихожу останнім і ми вкупі, плече в плече, йдемо через кількатисячну юрбу людей, подібних до нього...

ЧАСТИНА ДРУГА

І. Менні

На перші часи оселився я у Менні, в фабричному містечку, центром і душею котрого була велика хемічна лябораторія, збудована глибоко під землею. Надземна частина містечка лежала серед парку, роскидана по площі в десяток квадратових кілометрів: тут було кілька сот жител робітників лябораторії, великий Палац Зборів, Споживча Комора — щось подібне до універсальної крамниці, і Станція Сполучень, що звязує хемічне містечко з рештою світу. Менні був тут керовником усіх робіт і жив поблизу громадських будинків, поруч великого спуску до лябораторії.

Перше, що мене найбільше вразило в природі Марса і до чого мені найтяжче було звикнути, — це був червоний колір його рослин. Матерія, що їх так обарвлює, складом своїм дуже наближається до хлорофілу земних рослин і виконує аналогічну йому ролю в життьовій економії природи: створює тканину рослин з углекислоти повітря, використовуючи енергію сонячного проміння.

Уважливий Нетті пропонував мені носити спеціяльні окуляри, щоб уникнути позвичного роздратування очей. Але я відмовився.

— Це колір нашого соціялістичного прапора, — відказав я. — Мушу ж я звикнути до вашої соціялістичної природи?

— Коли так, то треба визнати, що соціялізм є і в земній флорі, хоч і в приховапому стані, — зауважив Менні. — Листя земних рослин мають також і червоний одлиск, — його лишень замасковано дужчим зеленим. Досить надіти

окуляри зі скла, що цілком затримує зелене проміння а вільно пропускає червоне, то й ваші гаї й степи стануть червоні, як і в нас.

Я не можу витрачати час і місце на те, щоб малювати своєрідні форми рослин і звірів на Марсі, його атмосферу — чисту, прозору й рідку, але багату на кисень, чи його небо — глибоке й темне, зеленкуватого коліру, зо схудлим сонцем і малесенькими місяцями, з двома яскравими вечірніми чи ранішніми зорями — Венерою й Землею. Все це — чудне й чуже тоді, прекрасне й дороге мені тепер, коли я за нього лишень згадую, — до суті мого оповідання стосується не так тісно. Люде й їхні відносини — ось що має для мене найбільшу вагу. А в усіх тих казкових обставинах саме вони були чимсь найбільш фантастичним, найбільш загадковим

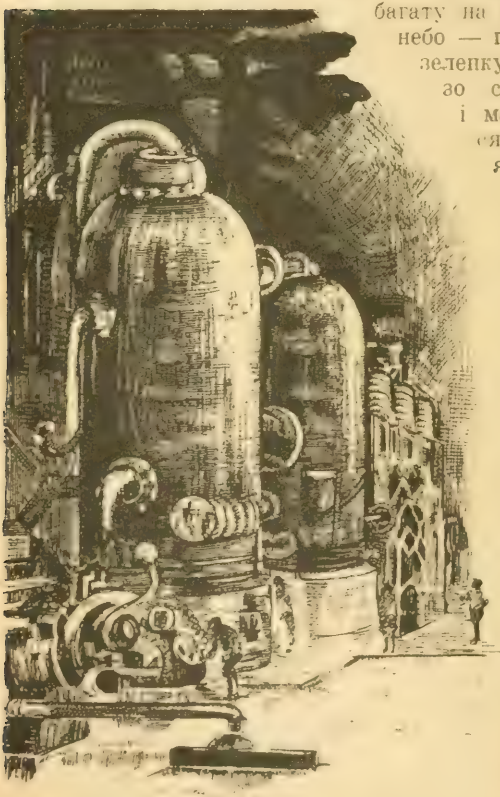

велика хімічна лабораторія, збудована глибоко під землею (стор. 55

Менні жив у невеличкому будинкові на два поверхи що архітектурою своєю не різнився від інших. Оригінальною прикметою цієї архітектури був прозорий дах з кількох великих шибок блакитного скла. Просто під цим дахом містилася спальня і кімната для розмов з приятелями. Години свого відпочинку марсіянці завжди перебувають під блакитним освітленням, що заспокоює їх, і не бачать нічого неприємного в тім ліховісніім для нашого ока одлискові, котрий це освітлення надає людському обличчю.

Всі кімнати для роботи — кабінет, лабораторія та комунікаційна — містилися в нижньому поверсі, великі вікна котрого вільно пускали хвилі дражнючого червоного світла, одкидуваного яскравим листям дерев парку. Це світло, котре в мене на початку викликало тривожний і неуважливий настрій, тільки підбадьорює марсіянців за роботою.

У кабінеті Менні було багато книг і ріжних приладів до письма, від звичайних олівців до самописного фонографа. Останній апарат уявляє з себе складний механізм, котрий, приймаючи чітко вимовлювані слова на фонограму, одночасно приводить у рух і части друковальної машинки. Фонограма від цього не псується і з неї можна користуватись так само вільно, як і з друкованого її «перекладу», що кому до вподоби.

Над робочим столом Менні висів портрет марсіянця середнього віку. Риси його обличчя дуже нагадували самого Менні, але різнилися виразом суворої енергії й холодної рішучости, виразом майже грізним, не властивим Менні, на чиім обличчю завжди можна було бачити лише спокійну й тверду волю. Менні росповів мені історію цієї людини.

То був предок Менні, великий інженір. Він жив за довгий час до соціяльної революції, за доби прокопування Великих Каналів; ці славетні роботи було організовано в згоді з його планами і ведено під його керовництвом. Завидуючи його славі й могутности, перший його помішник закрутив проти нього інтригу. Один з великого значіння каналів, над котрим працювало кілька сот тисяч чоловіка, починався в болотяній, хоробливій місцевості. Тисячі робіт-

ників мерли там од хвороб, а серед решти роспалювалося незадоволення. В той самий час, коли перший інженір умовлявся з центральним урядом Марса про пенсії родинам померлих і тих, хто позбувся здатности до праці, — старший його помішник пишком провадив проти нього серед незадоволених агітацію: він підмовляв робітників до страйку з вимогами, по-перше — перенести роботи з цієї місцевости в іншу, що було неможливим по суті справи, бо руйнувало ввесь плян Великих Робіт, і, по-друге — звільнити першого інженіра, що, звичайно, зробити було вже можна. Коли ж той довідався про все це, він закликав до себе старшого помішника для пояснень і тут же його убив. На суді інженір відмовився від усякої оборони і лише заявив, що рахує свій вчинок справедливим і необхідним. Його присудили до довголітнього ув'язнення в тюрмі.

Але незабаром виказалося, що ніхто з його заступників не здатний вести далі його велетенську роботу; почалися непорозуміння, крадіжки, безладдя; весь механізм справи росхитався, витрати зросли на сотні мільйонів, а гостре незадоволення серед робітників загрожувало повстанням. Центральний уряд мусив скрушливо звернутися до старого інженіра; йому запропоновано було повне помилування і відновлення прав посади. Він рішуче відмовився від помилування, але згодився керувати роботами з в'язниці.

Призначені ним ревізори хутко виявили становище справи на місцях; було прогнано й віддано під суд тисячі інженерів і підрядчиків. Заробітну плату було підвищено, організацію постачання робітникам харчу, одежі й знаряддя праці перебудовано на новий лад, плани робіт переглянуто й виправлено. Незабаром лад було цілком відновлено і величний механізм почав працювати хутко й акуратно, як слухняне знаряддя в руках справжнього майстра.

А майстер не лише керував усією справою, але й розробляв плян її ведення на майбутні літа; одночасно ж він готовив собі заступника в особі одного енергійного й талановитого інженера, що висунувся з робітничого осередку. До дня, коли мав вийти строк ув'язнення, все вже було так наладнане, що великий майстер знайшов можливим передати справу до інших рук, не боячися за її долю; і в той самий момент, коли до в'язниці

явився перший міністер центрального уряду вивільнити ув'язненого, старий інженір наклав на себе руки.

Коли Менні оповідав мені про все це, обличчя йому якось чудно одмінилося, придбавши того ж самого виразу невблаганної суворости. Він став цілком подібний до свого предка, а я відчув, до якої міри близька й зрозуміла йому ця людина, що полишила життя ще за сотні років до його народження.

Кімната комунікацій була центральною кімнатою нижнього поверху. Тут містилися телефони і відповідні їм оптичні апарати, що передають на однаково яку віддаль образки всього, що перед ними відбувається. Одні з апаратів в'язали житло Менні зо Станцією Сполучень, а через неї — зо всіма будинками містечка й з усіма містами планети. Інші були звязком з керованою Менні підземною лабораторією. Ці останні працювали невинно: на кількох тонко-сітчаних шкляних дощечках весь час видно було зменшені образки освітлених заль з великими металічними машинами й шкляними апаратами, біля котрих працювали десятки й сотні робітників. Я звернувся до

. . . на . . . шкляних дощечках . . . видно було зменшені образки освітлених заль з великими металічними машинами й шкляними апаратами (стор. 59)

Менні з проханням взяти мене з собою в цю лабораторію.

— Це не годиться, — відказав він мені. — Там працюють над матерією в її хисткому стані і небезпека вибуху чи затроєння темним промінням, хоч і мізерно невелика через усі наші засоби забезпечення проти неї, — все ж завжди є. Ви не повинні їй підлягати, бо ви у нас тепер один і заступити вас нема кому.

В своїй домовій лабораторії Менні тримав лише ті прилади й матеріяли, що стосувалися до біжучих його дослідів.

В коридорі нижнього поверху прищуто було човника, котрим кождої хвилі можна було виридитись, куди лишень було потрібно.

— Де живе Нетті? — спитав я в Менні.

— У великому місті, за дві години повітряної дороги звідси. Там є машинний завод з кількома тисячами робітників і Нетті має там більше матеріялу для своїх медичних дослідів. Тут же ми маємо іншого лікаря.

— А машинний завод мені можна буде оглянути коли небудь?

— Ну, звичайно! Там жадної спеціяльної небезпеки нема. Коли хочете, ми поїдемо туди хоч і завтра.

Так ми й умовились.

II. На заводі

БІЛЯ 500 кілометрів за дві години — хуткість найшвидчого соколиного льоту, не досягнута навіть нашими електричними шляхами... Внизу, швидко міняючись, линули чудні, незвичні краєвиди, а ще швидче мигтіли поуз нас чудні, невідомі нахи. Проміння сонця одбивалося синім світлом од дахів і звичайним жовтавим — од величезних баш якихсь невідомих мені будівель. Річки й канали блискали стальними бицдами: очі мої на них відпочивали, бо ж вони були однакового вигляду з земними. Але, ось, оддалеки замаячило величезне місто, роскидане навколо невеличкого озера і перетнуте каналом

Через кілька хвилин човник спинив ходу і м'яко пристав біля гарненького невеличкого будиночка, де жив Нетті.

Нетті був дома і зустрів нас дуже радо. Він сів у нашого човника і ми поїхали далі: до заводу було ще кілька кілометрів, він лежав по тім боці озера.

П'ять величезних будівель навхрест і всі на один взірець: чистий шкляний дах на кількох десятках темних колон, розставлених колом, чи ледви ростягненим еліпсом; шклянні шибки, почережно матові й прозорі, між колонами замість мурів. Ми спинилися біля центрального, найбільшого корпуса, перед воротьми, що забрали собі одно міжколоння, бувши метрів з 10 завширшки та з 12 заввишки. Стеля першого поверху горизонтально перетинала посередині наші ворота; по землі в ворота бігло кілька пар рельсів, зникаючи в глибу корпуса.

Ми підплили до верхньої половини воріт і, заглушені гуркотнею машин, одразу ж опинилися на другому поверсі. Але, це не був поверх у звичайному змісті цього слова: це була, швидче, сітка повітряних мостів, що з усіх боків оплітала велетенські машини незрозумілого мені устрою. На кілька метрів над нею містилася друга сітка, за нею третя, четверта й п'ята; всі їх було зроблено зо шклянного паркету, переплетеного брусками залізних граток, і звязано безліччю ліфтів та сходців: кожна нова сітка була менша за нижню.

Ні диму, ні сажі, ні гіркого пахна, ні задушного пороху. Серед чистого, свіжого повітря, освітлені не яскраво, але звідусіль, машини працювали рівно й спокійно. Вони різали, пиляли, стругали й свердлували величезні шматки заліза, алюмінію, нікелю, міди. Велетенські сталеві руки ходили рівно й повільно; просторі платформи совалися туди й сюди, як хронометр; шківи й вали ніби стояли. Не брутальна сила огню й пари, а делікатна, але ще могутніша сила електрики була душею цього грізного механізму.

Сама гуркотня машин, коли ухо до неї потроху звикало, починала видаватися майже мелодією, як що не зважати було на ті моменти, коли падав головний, на кілька тисяч кінських вагів, молот і все струшувалося наче від грому.

Сотні робітників упевнено ходили промiж машин і ні кроків їх, ні голосів не чути було серед моря звуків. На обличчях у них не видно було напруженої заклопотаности.

Ми підійшли до верхньої половини воріт (стор. 61)

тише спокійну уважливість, вони мали вигляд цікавих учених спостерігачів, котрі плутаються тут майже без діла: їм, мовляв, просто цікаво дивитись, як величезні шматки металу, запливши на рельсових платформах під прозору баню, дістаються в залізні обійми темних страховиськ; як потім ті страховиська розгризають їх своїми міцними щелепами, мнуть своїми важкими твердими лапами, стружуть і сверлують своїми гострими блискучими кіхтями, і як, нарешті, наслідки цієї жорстокої забавки вивозяться з другого боку корпуса вагонами електричної залізниці у вигляді стрункіх і делікатних частей машин загадкового призначення. Видавалося явищем цілком природнім, що стальні страховиська не чіпають маленьких великооких спостерігачів, дозволяючи їм вільно і без страху гуляти проміж себе: це було ніби потурання їхньому слабосиллю, визнавання здобичи надто мізерною, не вартою грізної сили велетнів. Не видно й не помітно було тих ниток, що сполучували тендітний мозок людей з незломними органами машин.

Коли ми, нарешті, вийшли з корпусу, наш поводатор технік запитав нас, чи бажаємо ми оглядати решту корпусів і допоміжних будівель одразу ж чи наміряємося зробити перерву для відпочинку. Я висловився за перерву.

— Я бачив машини і працівників, — сказав я; — самої ж організації праці ніяк собі не уявляю. От про це мені й хотілось би у вас роспитатись.

Замість відповіди технік повів нас до невеличкої, кубової форми будівлі, що стояла між центральним і одним з бічних корпусів. Таких будівель було ще три і розміщено їх було аналогічно. Їхні чорні стіни вкрито було низками блискучих білих знаків. Я вже доволі добре тямив марсіянську мову, щоб їх зрозуміти: це були звичайні таблиці статистики праці. На одній з них, позначеній номером першим, містилося:

«Машинна продукція має зайвини 968.757 робочих годин що-дня, з них 11.325 годин праці досвідчених спеціялістів.

«На цьому заводі — зайвина 753 години, з них 29 годин праці досвідчених спеціялістів.

«Нема недостачі працівників у продукціях хлібопекарській, гірничій, земляних робіт, хемічній» і т. д., було перераховано за азбукою безліч різних гілок праці.

На таблиці номер другий було написано: «Продукція одежі має недостачу в 392,685 робочих годин що-дня, з них — 21,380 годин праці досвідчених механіків на спеціяльних машинах, та 7,852 години праці спеціялістів організаторів.

«Продукція узуття потрібує 79,360 годин; з них...» і т. д.

«Інститут рахунків — 3,078 годин...» і т. д.

Подібного за змісту були й таблиці номер 3-й та 4-й. У списковій гілок праці були й такі, як виховання дітей молодшого віку, виховання дітей середнього віку, медицина міст, медицина сільських округ і інше.

— Чому саме зайвину праці докладно вказано лише для машинної продукції, а недостачу з такими подробиця ми скрізь? — запитав я.

. технік повів нас до невеличкої кубової форми будівлі (стор. 63)

Це річ проста, — відповів Менні: — таблицями треба вилицути на поділ праці, а для цього необхідно, щоб кожен міг бачити, де робочої сили не вистачає і в якій саме мірі. Тоді, в разі однакової або ж приблизно рівної прихильности до двох спеціяльностей, людина вибере собі ту з них, де недостача більша. Про зайвину ж праці докладні відомости досить знати тільки там, де ця зайвина є, щоб кожен робітник цієї гілки міг свідомо взяти на увагу і ступінь зайвини і ступінь своєї прихильности до зміни спеціяльности.

Коли ми так оце розмовляли, я зненацька помітив, що де-котрі числа таблиці зникли, а на їхньому місці з'явилися нові. Я спитав, що це означає.

— Числа міняються що-години, — пояснив Менні: — за годину кілька тисяч чоловіка встигли заявити своє бажання перейти на другу роботу. Центральний статистичний механізм весь час стежить за цим і що-години електрика розносить його повідомлення по всьому Марсові.

— Але яким чином центральна статистика встановлює свої числа зайвин і недостач?

— Інститут рахунків має скрізь свої агентури, котрі наглядають за рухом продуктів по коморах, за видатністю праці всіх підприємств і за зміною числа робітників по них. Цим шляхом докладно вияснюється, скільки й чого саме слід виробити на певний термін і скільки потрібно на це робочих годин. Після цього інституту лишається тільки підраховувати по всіх гілках праці різницю між тим, що є, і тим, що мусить бути, та про це скрізь оповіщати. Хвилю добровільців відновлює рівновагу.

— А споживання продуктів не обмежено нічим?

— Цілковито нічим: кожен бере те, що йому потрібно і стільки, скільки захоче.

— І від нього не вимагають чогось подібного до грошей, якихсь свідоцтв про кількість виконаної праці, чи зобов'язань її виконати, чи взагалі чогось на цей взірець?

— Рішуче нічого такого. У вільній праці у нас ніколи не була недостачі: праця — природня потреба соціяльно розвиненої людини і всяке замасковане або й одверте приволікання до праці цілком нам зайве.

— Але раз споживання у вас нічим не обмежене, то чи ж не можливі в ньому гострі хитання, котрі можуть перекинути до-гори всі статистичні розрахунки?

— Звичайно, ні. Окрема людина може й справді їсти тую чи іншу страву у двічі чи тричі більше, ніж усі, може схотіти змінити десять одежин за десять день, але ж суспільство в три тисячі мільонів душ так чинити не може. Коли маємо діло з так великими числами, то збочення в той чи інший бік урівноважуються і середні величини міняються дуже поволі, в суворій безперервності.

— Отже, ваша статистика працює майже автоматично, безпосередні підрахунки тай годі?

— Е, ні. Труднощі тут величезні. Інститут рахунків повинен пильно стежити і за новими винаходами і за зміною природніх умов промисловости, та добре на них уважати. Чи заводиться нова машина, — вона одразу ж вимагає перелиття праці, як у тій гілці, де ту машину вживають, так і в машиннім продукції, інколи ж і в продукції матеріялів для обох цих гілок. Чи виходить руда, або ж знаходять нові мінеральні багатства, — знову потрібно регулювати працю в цілій низці спеціяльностей — в гірничій справі, в продукції залізничних колій і т. д. Все це треба розрахувати з самого початку, коли хоч і не зовсім точно, то аби з практичним наближенням; це ж дуже складна річ, поки не одержано наслідків безпосереднього досвіду.

— Раз це така складна річ, — зауважив я, — то вам обов'язково треба мати певну зайвину праці в запасі.

— Безперечно, — на ньому ж найбільше наша система й стоїть. Років за двісті до нас, коли колективної праці лише ледви-ледви вистачало для задоволення всіх потреб суспільства, тоді потрібна була велика обережність у рахунках і поділ праці не міг навіть відбуватися цілком вільно: існував обов'язковий робочий день і в його межах доводилося не завжди і не в повній мірі уважати на прихильність товаришів до тої, чи іншої спеціяльности. Але ж кожен винахід, створюючи для статистики тимчасові труднощі, полегшував розвязати найпершої ваги завдання, — перейти до необмеженої свободи праці. Спочатку робочий день скорочувано, а згодом, коли в усіх гілках праці знайшлася зайвина, всіх обов'язковість було скасовано

Загальмуйте собі мізерність усіх цих недостач праці по продукціях: тисячі, десятки, сотні тисяч робочих годин, не більше, і все це — на мільйони і десятки мільйонів годин праці, котрі вже витрачуються в тих продукціях.

— Але недостача праці все ж буває. — заперечив я. — Та й, мабуть, покриває потім зайвина, так чи ні?

— Та й не одна зайвина. На ділі й сам підрахунок ведеться так, що до дійсно потрібного числа додається ще якусь кількість. В найбільшої для суспільства ваги гілках, в продукції харчу, одежі, будівель, машин, — цей додаток досягає 5 процентів, в менш пекучих — 1—2 процентів. Таким чином, числа недостачі в цих таблицях висловлюють, загалом беручи, лише відносну, а не абсолютну недостачу. Коли б позначених тут десятків і сотень годин і не було поповнено, то суспільство ще б не відчуло собі з того жадної шкоди.

— А скільки часу працюють що-дня на цьому, напр., заводі?

— Здебільшого 2, $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$ години, — відповів техник, — але буває і більше, і менше. От, напр., товариш, що завідує великим молотом, до такої міри захоплюється своєю роботою, що за всі 6 годин щоденної праці завода не дозволяє себе заступити нікому.

Я перекав собі в годові ці числа з марсіянського рахунку на земний. Доба там трошки довша, ніж у нас і поділяється на 10 годин. Отже вийшло, що звичайна робота людини тягнеться 4, 5 і 6 годин; праця завода — 15 годин, себ-то така, як у нас на Землі по найтяжче експлоатованих підприємствах.

— А хіба товаришеві біля молоту не шкодить так багато працювати? — спитався я.

— Поки що не шкодить, — відповів Нетті. — Якихсь там пів року він ще може дозволяти собі таку розкіш. Зо свого боку я, звичайно, попередив його про небезпеки, котрими загрожує йому його захоплення. Найперша з них — це можливість раптового психічного пориву, що з непереможною силою потягне його під молот. Торік такий випадок трапився тут таки з іншим механіком, таким самим шукачем гострих відчувань. Тільки щастя допомогло спинити завчасу молот і врятувати людину, що й не

думала про самовбивство. Жага гострих відчувань ще не є ніяка хвороба, але ж вона легко прибирає шкідливих форм, ледви тільки нервна система хоч трохи похитнеться від перевтоми, душевної боротьби, чи якоїсь випадкової хвороби. Розуміється, я не спускаю з очей тих товаришів, що надуживають своїх сил на якійсь одноманітній роботі.

— А чи ж не повинен би був цей товариш скоротити свою роботу, раз у машинній продукції є зайвина праці?

— Розуміється, ні! — засміявся Менні. — З якої речи саме він мусить відновлювати рівновагу за свій рахунок? Статистика нікого й ні до чого не приневолює. Кожен бере її собі під увагу, але не може керуватися нею одною. Коли б ви схотіли негайно поступити на цей завод, вам напевне, найшли б роботу, а в центральній статистиці число зайвини збільшилося б на 1—2 години, та й годі. Вплив статистики позначається на масових перекочуваннях праці, окрема ж особа — цілком вільна.

За розмовою ми встигли відпочити і всі, окрім Менні, пішли оглядати завод далі. Менні ж поїхав додому — його було покликано до лябораторії.

У-вечері я ухвалив лишитися у Нетті: він обіцяв на другий день повести мене в «Дім дітей», де в числі вихователок була й його мати.

III. Дім дітей

Дім дітей являв собою велику і до того ж найкращу частину міста з населенням на 15—20 тисяч душ. Цим населенням, дійсно, були майже одні діти, та їх вихователі. Такі інституції заведено по всіх більших містах пляноти, в багатьох же випадках вони створюють і самостійні міста: лише по невеличких селищах, от як «Хемічне містечко» Менні, їх здебільшого не буває.

Великі двохповерхові будівлі зо звичайними блакитними дахами, роскидані серед садів зо струмочками, ставками, галявками для гулянок та гімнастики, грядками квіток та корисних трав, хатками для свійських звірят та птахів... Юрби великооких літворів — невідомого полу через однакову

для хлопців і дівчаток одежу... Правда і серед дорослих марсіянок важко по одежі відрізнити чоловіка від жінки: вона, загалом беручи, однакова, різниться хіба стилем: у чоловіків вона краще змальовує форми тіла, у жінок — їх дужче маскує. Та по при все те, та не молода вже особа, що зустріла нас, коли ми виходили з човника, була, безперечно, жінкою, бо Нетті, обнімаючи її, називав її «мамою». В дальшій розмові він, проте, часто позначав її, як і всякого іншого товариша, просто іменем — Нелла.

Марсіянка вже знала про мету нашого приїзду і одразу ж повела нас у свій «дім дітей» по всіх його відділах, починаючи з відділу найменших, котрим сама завідувала, до відділу старшого віку, який уже межує з юнацтвом. Маленькі «страховиськах» приєднувалися до нас по дорозі, зацікавлено оглядаючи своїми великими очима людину з іншої планети. — вони добре знали хто я такий. — і коли ми обходили останні відділи, за нами йшла вже ціла юрба, хоч більшість дітвори ще з ранку розбіглась по садках.

Всього в цьому домі жило біля 300 дітей різного віку. И запитав Неллу, чому саме в домах дітей всіх їх держать вкупі, а не поділяють по віках, що значно полегшило б поділ праці між вихователями і спростило б їм їхню роботу.

— Тому, що тоді не було б дійсного виховання, — відповіла мені Нелла. — Щоб виховатись для суспільства, дитина мусить і жити в суспільстві. Життєвий досвід і знання діти в найбільшій мірі засвоюють одне від одного. Ізолювати один вік од другого — значило б утворити для них однобічний і вузький життєвий осередок, де розвиток будучої людини йшов би поволі, мляво й одноманітно. І для безпосередньої активности різниця віків дає найбільшу волю. Старші діти — наші найкращі помішники в догляді за маленькими. Так, ми не лише свідомо з'єднуємо всі віки дітей, але й вихователів у кожному домі піклуємось вибірати різних віків і практичних спеціяльностей.

— А проте в цьому домі я бачу поділ дітей на відділи по віках: а це ж ніби й не відповідає тому, що ви говорите.

— Ви помиляєтесь: по відділах діти сходяться лише для того, щоб спати, полудновати й обідати, — тут, звичайно, потреби змішувати різні віки — нема. Для гулянок же і вчення вони повсякчас гуртуються так, як їм самим

до вподоби припадає. Навіть коли влаштовується якесь читання для дітей одного відділу, — в авдиторію завжди напихається сила дітвори всіх інших відділів. Діти самі вибирають собі суспільство і люблять сходитись з дітьми інших, віків, особливо ж — з дорослими людьми.

— Нелло, — сказав тут, виступивши з юрби, один хлопчисько, — Єста забрала мого човника, котрого я сам зробив; візьми в неї човник і віддай мені.

— А де вона? — спитала Нелла.

— Вона побігла до ставка спускати його на воду, — пояснив хлопчисько.

— Ну, мені зараз ніколи туди йти: хай хтось із старших дітей піде з тобою і умовить Єсту не ображати тебе. А краще всього йди туди сам і пособляй їй спускати човника. Нема нічого дивного, що човник їй сподобався, раз ти добре його зробив.

Хлопчик пішов, а Нелла звернулась до решти.

— А ви, дітвора, добре б зробили, коли б полишили нас самих. Не думаю, щоб чужоземцеві було приємно, що на нього вирячила оченята сотня дітлахів. Уяви собі, Ельві, що на тебе одного уважно дивиться ціла юрба таких чужоземців. Що б тоді зробив?

— Я б утік, — зважливо заявив найближчий з юрби, котрого вона назвала, і в ту ж хвилю діти з веселим сміхом розбіглися. Ми вийшли в сад.

— Чи бачите силу минулого, — з посмішкою зауважила вихователька. — Здавалося б, комунізм у нас повний, одмовляти дітям майже ніко́ли і в жадній дрібниці не доводиться, — звідки ж тут взятися почуттю особистої власности? А дитина приходить і заявляє: «мій» човник, «я сам» робив. І так дуже часто, інколи справа доходить навіть до бійки. Нічого не поробиш, — загальний закон життя: розвиток організму коротко повторює розвиток виду, розвиток особи так само повторює розвиток суспільства. Самовизначення дитини середнього і старшого віку в більшості випадків і має такий невиразно індивідуалістичний характер. Наближення полової достиглости спочатку ще й загострює цю рису. Тільки вже в юнацькому віці суспільний осередок сучасного остаточно перемагає спогади минулого.

— А ви ж оповідаєте дітям про те минуле? — спитав я.

— Звичайно, оповідаємо; і вони дуже люблять розмови про старі часи. Спочатку це для них тільки гарні, трошечки страшні казки про інший далекий і чудний світ, котрий, однак, будить своїми картинами боротьби й насильства невиразні відгуки в атавістичній глибині дитячих інстинктів. Тільки згодом, перемагаючи живі залишки минулого у власній душі, дитина звикає краще засвоювати звязок часів і картини-казки стають для неї дійсністю історії, перетворюються в живі кільця живої безперервности.

Ми йшли алеями великого саду. Часами натрапляли ми на гуртки, котрі або гралися, або копали рівчачки, або працювали з якимись ремісницькими струментами, або ставляли будочки, або ж нарешті, просто жваво балакали проміж себе. Всі вони зацікавлено озиралися на мене, але слідком за нами не йшов ніхто; всіх, мабуть, уже було попереджено. Більшість гуртків була мішаного віку; в багатьох було по одному, по два дорослих.

— В вашому домі, як бачу, вихователів доволі багато, — зауважив я.

— Так, особливо коли в числі їх рахувати й усіх дітей старшого віку, як і слід робити по справедливості. Але вихователів спеціялістів у нас всього три: решта дорослих, котрих ви тут бачите, то здебільшого матері й батьки, що на де-який час селяться у нас поблизу своїх дітей; бувають ще також молоді люде, охочі вчитися науки виховування.

— А як, чи всі батьки, хто схоче, можуть селитися тут, щоб жити з своїми дітьми?

— Розуміється. Де-котрі матері живуть тут по кілька років. Але більшість їх наїздить часами, — на тиждень, на два, на місяць. Батьки являються сюди ще рідше. В нашому домі є лише 60 окремих кімнат для родичів і для тих дітей, що шукають собі самотности і я не пригадаю випадку, коли б цих кімнат не вистачало.

— Отже, діти іноді відмовляються жити в спільних помешканнях?

— Так, діти старшого віку часто волюють жити окремо. Тут позначається почасти той невиразний індивідуалізм, про котрий я вам уже говорила, почасти як — особливо

в дітей, що люблять поглиблятися в наукову працю, просто бажання усунути все, що перешкоджає роботі та розбиває увагу. Та й із числа дорослих у нас люблять жити цілком окремо здебільшого ті, хто більше інших працює над науковими дослідами, або ж витворює художні речі.

Тут попереду себе на невеличкій галявці побачили ми дитину, на мій погляд — шости або ж сьоми років, що з ціпочком у руках бігала за якимсь звірчам. Ми прискорили свою ходу; дитина не звернула на нас уваги. Коли ми саме підходили, вона наздогнала свою здобич, — це було щось подібне до великої жаби, — і міцно оперезала її своїм ціпочком. Звірча з перебитою лапою повагом поліэло по траві.

— Нащо ти зробив це, Альдо? — скокійно спитала Нелла.

— Я ніяк не міг спіймати її вона все тікала, — пояснив хлопчик.

— А ти знаєш, що ти зробив? Ти завдав жабці болю і перебив їй лапку. Дай сюди ціпок, я тобі поясню це.

Хлопчик подав ціпочок Неллі і вона хутким рухом міцно вдарила його по руці. Хлопчик ойкнув.

— Тобі боляче, Альдо?

знов же так само спокійно спиталася в нього вихователька.

— Дуже боляче, зла Нелло! — відповів він.

— А жабку ти вдарив дужче. Й лише забила тобі руку, ти ж поламав їй лапку. Їй куди болючіше, ніж тобі, до того ж, — вона не може тепер бігати й плигати, вона не знайде собі їжі і з голоду помре, коли не загризуть її злі

. вона все тікала, — пояснив Хлопчик (стор. 72).

звірі, од котрих їй тепер не втекти. Як ти про все це думаєш, Альдо?

Хлопчик стояв мовчки, плачучи од болю та притримуючи забиту руку іншою. Але він замислився. Через хвилину він сказав:

— Треба полагодити їй лапку.

— Оце діло, — сказав Нетті. — Давай же я навчу тебе, як це зробити.

Не гаючи часу спіймали вони поранене звірятко, котре встигло одлізти лише на кілька кроків. Нетті витяг свій платок і подрав його на биндочки, а Альдо, за його вказівками, приніс йому кілька тоненьких трісочок. Потім обидва вони з уважністю справжніх дітей, що ладнають якусь неважну справу, почали накладати міцну пов'язку на перебиту лапку жаби.

Скоро після цього ми з Нетті намірились іти додому.

— Стійте, ось що, — пригадала Нелла. — Сьогодні ввечері ви могли б побачити у нас вашого давнього приятеля Енно. Він має читати дітям старшого віку лекцію про планету Венеру.

— А він, значить, тут живе? — запитав я.

Ні, обсерваторія, де він працює, лежить за три години звідси. Але ж він дуже любить дітей і не забуває за мене, за свою стару вихователькуу. Тому він часто й наїздить сюди і що-разу розповідає дітям щось цікаве.

Звичайно, ввечері в призначену годину ми знову явилися в дім дітей, у велику авдиторію, куди зійшлися вже всі діти, окрім наймолодших, та кілька десятків дорослих. Енно зустрів мене дуже радо.

— Я вибрав тему ніби спеціяльно для вас, — жартовливо забалакав він. — Вам дошкуляє запізнілість вашої планети і дикунські звичаї вашого людства. А я розкажу вам про таку планету, де вищі представники життя, — ще покіль що динозаври і летючі ящірки, а їхні звичаї — гірші, ніж у вашої буржуазії. Ваше кам'яне вугілля не горить там в огні капіталізму, а ще лишень росте величними гаями. Поїдемо колись туди вкупі попополювати на іхтіозаврів? Це тамтешні Ротшільди й Рокфеллери, значно, правда, більше помірковані за ваших земних, проте значно менш культурні. Там царство первісного початкового скучування,

забутого в «Капіталі» вашого Маркса... Ну, Нелла вже хмуриться на мої легкодумні балачки. Зараз почну.

І він майстерно почав оповідати про далеку планету з її глибокими бурхливими океанами та височенними горами, з її пекучим сонцем та густими білими хмарами, з її страшними ураганами й грозами, з її огидними страховищами та величними велетенськими рослинами. Все це ілюстрував живими фотографіями на екрані, що займав цілу стіну залі. В темряві тільки й чути було голос Енно; глибока уважність панувала в залі. Коли він, розповідаючи пригоди перших мандрівників по тому світові, змалював, як один з них ручною гранатою убив велетенську ящірку,

. ручною гранатою убив велетенську ящірку . . . (стор. 74).

сталася чудна невеличка сцена, котру більшість публіки не помітила. Альдо, що весь час тримався біля Нелли, зненацька стиха заплакав.

— Що тобі скоїлося? — нахилившись до нього, спитала Нелла.

— Мені шкода страховища. Йому було дуже боляче і воно зовсім умерло. — тихо відповів хлопчик.

Нелла пригорнула дитину і почала їй щось нишком пояснять, але та ще довгий час не могла заспокоїтись.

А Енно тим часом оповідав про безліч природніх багатств прекрасної планети, про її велетенські водоспади на сотні мільйонів кінських сил, про шляхетні метали, знайдені просто на поверхні її гір, про багатющі скупчення радію на глибині кількох сотень метрів, про запаси енергії на сотні тисяч літ. Я ще не так добре знав мову, щоб відчувати красу викладу, але вже одні картини захоплювали мою увагу так само повно, як і увагу дітей. Коли Енно закінчив і залю знову було освітлено, мені стало навіть аж трохи журно, — як буває з дитиною, коли їй закінчують гарну казку.

Після лекції почалися запити й заперечення з боку слухачів. Запити були різноманітні, як і самі слухачі; вони стосувалися до подробиць у картинах природи і до способів боротьби з нею. Було й таке запитання: через скільки часу на Венері мусили би виникнути з її власної природи люде і як мусило б виглядати їхнє тіло?

Заперечення, здебільшого наївні, а іноді й дуже дотепні, змагалися головним чином проти того висновку Енно, що за сучасної доби Венера — планета для людей дуже незручна і що навдаку чи пощастить скоро використувати в хоч би трохи значній мірі її великі багатства. Молоді оптимісти енергійно повставали проти цієї заяви, хоч вона й висловлювала погляд більшости дослідувачів. Енно доводив, що пекуче сонце й вохке повітря з безліччю бактерій — утворюють для людей небезпеку багатьох хвороб, чого й зазнали на собі всі подорожні на Венеру, — що урагани й грози утруднюють роботу і загрожують життю людей, що . . . і багато ще де-чого. Діти вважали, що дрібно відступати перед такими перешкодами, коли можна опанувати таку прекрасну планету. Для боротьби проти бактерій і хвороб треба яко мога швидче вирядити туди тисячу лікарів, для боротьби проти ураганів і гроз — сотні тисяч будівельців, котрі поставлять скрізь де треба високі стіни й громоодводи. «Хай дев'ять десятих загине», палко говорив один хлопчик років дванадцяти, — «тут є за що умірати, аби лишень здобути перемогу»! І занад його очей недвозначно свідчив, що й він сам, звичайно, не покинув би справи навіть перед упевненням, що він опиниться в числі тих дев'яти десятих.

Енно лагідно й спокійно руйнував карткові будівлі своїх опонентів, але видно було, що в глибині душі він співчуває їм, і що в його палкій юнацькій фантазії прихо-вуються такі ж зважливі плани, більш обмірковані розу-міється, але, напевне, не менш саможертвенні. Сам він ще не був на Венері, але яскраво було видно, що її краса і її небезпеки потужно тягнуть його до себе.

По закінченню розмов Енно поїхав зо мною до Нетті. Він вирішив ще на день лишитися в цьому місті і запро-понував мені піти вкупі зо мною до музею мистецтва. Нетті не міг взяти участь в одвідаині музею, бо його викликали в інше місце на велику нараду лікарів.

IV. Музей мистецтва

От уже ніяк не гадав, щоб у вас були окремі музеї художніх творів, — зауважив я Енно, йдучи з ним до музею. — Я гадав, що скульптурні й картинні галереї, — то особливість як раз капіталізму з його чванькуватим розкошуванням на людях та змаганням накопичувати багатства. В соціялістичному ж суспільстві, міркував собі я, мистецтво влине скрізь поруч із життям, оздоблюючи його.

— Ви й не помилялись, — відповів Енно. — Більша частина творів мистецтва у нас завжди йде для гро-мадських будівель, де ми обмірковуємо наші спільні справи, де ми учимось і досліджуємо, де відпочиваємо... Значно менше прикрашуємо ми свої фабрики й заводи: естетика потужних машин і їхнього запевненого руху до вподоби нам уже й сама одна; дуже мало є таких творів мистецтва, що цільновито гармонували б їй, не ослаблюючи і не розвіваючи вражінь од неї. Найменше ж прикрашуємо ми свої житла, де, здебільшого, перебуваємо дуже мало. Що ж до наших музеїв мистецтва, то це науково-естетичні інституції, де люде вчаться тому, як розвиваються мистецтва, чи, властивіше, як розвивається людство в своїй художній діяльності.

Музей містився на невеличкому острівці озера, котрий узеньким мостом сполучувався з берегом. Сама будівля,

що довгим чотирикутником оточувала сад з високими водограями і безліччю синіх, білих, чорних та зелених квіток, була смарагдово прикрашена зелена і повна світу в середині.

Тут дійсно не було такого безладдя накопичування статуй і картин, як це буває по великих музеях Землі. Перед мною в кількох сотнях творів пропливла нитка розвитку пластичних мистецтв, від дикунських спроб передісторичної доби до ідеальної технічної досконалости витворів останнього віку. І з початку до кінця скрізь видно було вплив тої живої внутрішньої цілости, котру люде зовуть «генієм». Очевидно, це були найкращі витвори всіх доб.

Щоб толком розуміти красу другого світу, треба глибоко знати його життя, а щоб дати й іншим відчути цю красу, — треба бути самому з нею органічно сполученим... Ось чому безсилий я докладно списати все, що я там бачив: я можу дати лише де-які натяки, лише новихоплювання з цілого окремі вказівки на те, що мене там найдужче вразило.

Грунтовним мотивом марсіянської, як і нашої скульптури — є прекрасне людське тіло. Фізично марсіяни ріжняться від людей не дуже: коли не звертати уваги на їхні великі очі, а через те, почасти, і на певну інакшість черепа, то їхні особливости вільно могли б стати поруч з особливостями окремих земних рас. Я не вмію докладно пояснити їх, — я не так гарно знаю анатомію; але моє око швидко звикло до них, засвоївши їх не як бридоту, а як оригінальність.

Я помітив, що тіла чоловіків і жінок схожі між собою в більшій мірі, ніж у більшости племен Землі: порівнюючи широкі плечі жінок, не так міцно розвинена мускулатура чоловіків та їхній ширший таз ослаблюють ріжницю. Це, між іншим, стосується до останньої доби, — доби вільного людського розвитку; ще в статуях часів капіталізму полові ріжниці виявляються яскравіше. Очевидно, хатнє рабство жінки і гарячкова боротьба за життя у чоловіка відбивають на їхнє тіло не однаково.

А ні на хвилину не міг я позбутися то яскравої, то невиразної свідомости, що перед мною — образи чужого

світу; вона надавала всім моїм враженням якогось чудного обарвлення, наче б це були напів привіддя. І навіть розкішне жіноче тіло цих статуй і картин викликало в мені незрозуміле почуття, наче б зовсім не подібне до відомого мені любовно-естетичного потягу; воно швидче нагадувало мені ті невиразні передчуття, котрі бентежили мене колись давно, на межі дитячих літ і юнацтва.

Статуї ранніх доб були однотонні, як і в нас; найновіші — природніх барв. Це мене не здивувало. Я завжди думав, що ухилитися од дійсности зовсім не є обов'язковим елементом мистецтва, що це навіть шкодить художності, заміняючи, як це буває з одноманітністю скульптури, багатство засвоєння, і що в таких випадках воно не пособляє, а перешкоджає художній ідеалізації, котра концентрує життя.

В статуях і картинах старих доб, як і в творах нашої античної скульптури, переважали образи величного спокою, образи нескаламученої гармонії, вільної од якого будь напружения. Середні, переходові доби, говорять щось інше: тут — поривання, пристрасти, бурхливе змагання, інколи вдавлене до ступеня блукання мрії — еротичної чи релігійної, інколи ж розвинуте до останньої межі напруження неврівноважених сил душі й тіла. За соціялістичної доби характер творчости знову інший: тепер це — гармонійний рух, спокійно-упевнений прояв сили; чин, вільний од хоробливости зусилля; змагання без турботи: жива активність, пройнята свідомістю своєї прекрасної єдности і непереможної розумности.

Коли ідеальна жіноча краса старовинного мистецтва висловлювала безмежну можливість кохання, а ідеальна краса середніх віків і часів Відродження — невгасиму жагу кохання, чи містичну чи почуттєву, то тут, в ідеальній красі іншого світу, що йде попереду нас, — втілювалося саме кохання, в його спокійній і гордій самосвідомості, сама любов — яскрава, світла, всепереможна...

Характерною рисою найновіших художніх витворів, як між іншим, і найдавніших, була надзвичайна простота і єдність мотива. Змальовуються дуже складні людські істоти з багатим і владнаним життєвим змістом і для того беруться такі моменти їхнього життя, коли все воно скупчується в одному якомусь почутті, змаганні..

Улюблені теми останніх марсіянських художників — це екстаз творчої думки, екстаз кохання, екстаз утіхи з природи, спокій добровільної смерти; все це сюжети, що глибоко окреслюють суть великого племени, котре і жити тямить повно й напружено і умирати — свідомо та з почуттям гідности.

Відділ малярства й скульптури творив одну половину музею, другу ж цілковито присвячено було архітектурі. Під архітектурою марсіянці розуміють не лише естетику будинків і великих інженерних будівель, але й естетику меблів, знаряддя, машин, взагалі — естетику всього матеріально-корисного. Яку велику роль відограє в їхньому житті це мистецтво, про це можна було судити, зауваживши особливу повноту і дбайливість, з котрою було складено цю колекцію. Од первісних печерних жител з їхнім примітивно прикрашеним начинням, до розкішних громадських будинків зо шкла й алюмінію з їхнім виконаним найкращими художниками умебльованням, до велетенських заводів з їхніми грізно прекрасними машинами, до могутніх каналів з їхніми гранітними берегами й мережчатими мостами, — тут було представлено всі типові форми в картинах, плянах, моделях і, особливо, — стереограмах для великих стереоскопів, в котрих найменша дрібниця поставала з повною ілюзією тотожности. Окремий відділ творила естетика садів, ланів і парків; і хоч яка незвична була мені природа плянети, проте й я досить часто схоплював красу тих сполучень барв і форм, котрі утворював з елементів цієї природи колективний геній племени з великими очима.

У витворах попередніх доб дуже часто, як і в нас, красу здобувано було за рахунок зручности, мистецтво творило насильство над безпосереднім призначенням річей. Нічого подібного око моє не помічало у витворах останньої доби, — ні в її меблях, ні в знаряддях, ні в будівлях. Я запитав у Енно, чи дозволяє їхня сучасна архітектура ухилятися від практичної досконалости предметів ради їхньої краси.

— Ніколи, — відповів Енно. — Це була б фальшива краса, — викрути, а не мистецтво.

За передсоціялістичних часів марсіянці ставляли своїм великим людям пам'ятники; тепер же вони ставляють ці пам'ятники лише великим подіям, от як перша спроба

дістатися до Землі, що завершилася загином дослідників, як знищення смертельної прилипчивої хороби, як відкриття розкладу й синтезу всіх хемічних елементів. Низку пам'ятників представлено було в стереограмах того відділу, де містилися надгробки й храми (у марсіянців були колись і релігії). Одним з останніх пам'ятників великим людям був пам'ятник тому інженерові, про котрого оповідав мені Менні. Художник зумів дуже добре показати силу душі людини, що переможно керувала армією праці в боротьбі з природою і погордливо одхилила боягузницький суд моралі над своїми вчинками. Коли я несамохіть задумано спинився перед панорамою пам'ятника, Енно стиха показав вірша, що малював суть душевної трагедії героя.

— Чий це вірш? — спитав я.

— Мій, — відповів Енно. — Я написав його для Менні.

Я не міг повно оцінити внутрішню красу вірша на чужій ще для мене мові, але ж я добре бачив, що думка його не плутана, ритм дуже ладний, рима голосна й багата. Це дало новий напрямок моїм думкам.

— Значить, ваша поезія ще й досі кохається на ритмі й римі?

— Звичайно, — трохи здивовано відповів Енно. — Хіба вам видається, що це не гарно?

— Ні, зовсім не те, — пояснив я. — Бачите, у нас панує думка, що цю форму породив смак гнобительських кляс нашого суспільства, — як вислів їхньої вередливости і прихильности до умовностей, що сплутують волю художньої мови. А звідси роблять висновок, що поезія майбутнього, поезія доби соціялізму мусить скасувати й забути ці тісні для творчости форми.

— Це зовсім не так, — гаряче заперечив Енно. — Правильно-ритмічне подобається нам зовсім не через нашу прихильність до умовного, а тому, що воно глибоко гармонує з ритмізмом ходи процесів нашого життя й свідомости. А рима, що завершує низку різноманітности однаковим кінцевим акордом, хіба ж вона не глибоко пасує до життєвого звязку людей, котрий їхню внутрішню різноманітність вінчає єдністю втіхи в коханню, єдністю розумної мети в праці, єдністю настрою в мистецтві? Художньої форми без ритма взагалі бути не може. Де нема ритма

звуків, там мусить бути ще навіть строгіший ритм образів, ритм ідей... А що рима, справді, походження феодального, то це ж можна сказати і про багато інших корисних і гарних речей.

— Але ж рима й справді псує і утруднює висловлювання поетичної ідеї?

— Ну, то й що ж з того? Адже ж це утиснення пливе з тої мети, котру художник ставляє перед собою вільно. Але воно не лише утруднює, а й удосконалює висловлювання поетичної ідеї і того ради тільки й існує. Що складніше мета, то важча до неї путь, отже, — більше ріжних утиснень на цій путі. Коли ви схочете збудувати гарну будівлю, скільки вимог техніки й гармонії будуть визначати, а тому, отже, і «утискувати» вашу роботу! Ви вільні вибрати собі мету, — тут і край вашій людській волі. Але раз ви бажаєте мети, ви тим уже бажаєте і засобів, котрими ви можете до неї дістатись.

Ми вийшли в сад відпочити од безлічи вражінь. Був уже вечір, тихий і лагідний весняний вечір. Квітки почали вже згортати свої листя й квіт на ніч: це загальна особливість усіх рослин Марса, породжена його холодними ночами. Я відновив почату розмову.

Скажіть, якого сорту бельетристика у вас тепер переважає?

— Драма, особливо ж — трагедія, а крім того — поезія картин природи, — відповів Енно.

— В чому ж полягає зміст вашої трагедії? Де матеріял для неї у вашому щасливому, мирному житті?

— Щасливому? мирному? Звідки ви це взяли? У нас панує мир межи людей, це правда, але нема миру з природою, та й не може його бути. А це ж такий ворог, що з самої його поразки родиться нова погроза. За останній період нашої історії ми в кілька десятків раз збільшили експлоатацію нашої планети, наша чисельність росте, та ще швидче ростуть наші потреби. Небезпека виснаження сил і засобів природи вже не один раз поставала перед нами або в тій, або в іншій галузі праці. До останнього часу нам щастило перемагати її, не звертаючись до огидного нам змінення життя в нас самих і в нащадках, а от тепер стан боротьби здобуває особливо грізного характеру

— Я ніяк не думав, щоб вашій могутності в техниці й науці загрожували такі небезпеки. Ви кажете, що це вже вам траплялося в вашій історії?

— Ще сімдесят років тому, коли вийшло кам'яне вугілля, а перейти на водяну й електричну енергію ми ще доладу не встигли, — нам, щоб виконати велетенську перебудову машин, довелося винищити безліч дорогого нам лісу нашої планети, що на десятки років зіпсувало їй красу й клімат. Після того, коли ми вже упоралися з цією кризою, років з двадцять тому знову виявилось, що виснажуються залізні руди. Почалося прискорене студіювання твердих стопів алюмінію і безліч своїх технічних сил ми наверну ли на електричне здобування алюмінію з грунту. А тепер статистики вираховали, що через тридцять років нам загрожує недостача їжі, як що до того часу не буде винай лено синтеза білків з елементів.

— А інші планети? — заперечив я. — Хіба ж ви не зможете брати поповнення вам потрібного звідти?

— Звідки? Венера, як бачите, ще в руки не дається. Земля? У неї є своє людство, та і взагалі кажучи, ще й досі не ясно, в якій мірі пощастило б нам використати її сили. На їзду туди потрібно що разу витрачати чималу кількість енергії, запаси ж потрібної для цього радійної матерії, — зо слів Менні, що недавнечко оповідав мені про свої останні в цій справі досліди, — на нашій планеті дуже невеличкі. Ні, труднощі скрізь чималі, і що тісній наше людство стулює свої лави для боротьби проти природи, то щільніше єднаються й первістки для помсти за своє уярмлення.

— Але ж завжди можливо, напр., зменшити розмно ження, щоб полагодити справу.

— Зменшити розмноження? Так це ж і есть перемога первістків. Це значить — одмовитись од безмежного росту життя, спинити його на одному з найближчих ступенів. Ми перемагаєм, поки нападаємо. Коли ж ми одмовимось од зросту нашої армії, то це значитиме, що первістки обложили нас з усіх боків. Тоді почне слабнути віра в нашу колек тивну силу, в наше велике спільне життя. А вкупі з цією вірою гинутиме і глузд життя кожного з нас, бо ж у кожно му з нас, дрібненьких кліточок великого організму, — живе

цілість і кожда людина живе тою цілостю. Ні! зменшити розмноження — це останнє, на що б ми могли зважитися: коли ж це трапиться, то воно стане початком проти нашої волі кінця.

— Ну, добре, я розумію, що трагедія цілого завжди висне над нами, принаймні як погрозлива можливість. Але ж поки перемога лишається за людством, окрему особу добре вкриває від цієї трагедії колектив; навіть коли наближається безпосередня небезпека, то велетенські зусилля й терпіння від напруженої боротьби так рівно діляться між безліччю осіб, що не можуть занадто глибоко порушити їхнє спокійне щастя. Для такого ж щастя у вас, здається, є все, що лишень потрібно.

— Спокійне щастя! Та хіба ж може людина не почувати потужно й глибоко всіх заворушень життя цілого, в котрому її початок і кінець? І хіба ж не виникає глибоких суперечностей життя з самої одної обмежености окремої істоти, порівнюючи її до цілого, з самого безсилля її цілковито злитися з тим цілим, цілковито розтопити в ньому свою свідомість, як і обхопити його тою своєю свідомостю? Ви не розумієте цих суперечностей? Це тому, що в вашому світі їх заступають інші, ближчі й болючіші. Боротьба кляс, груп, осіб затемнює вам ідею цілого, а з нею і те щастя та страждання, що вона за собою тягне. Я бачив ваш світ; я не міг би витерпіти й десятої долі того безумства, серед котрого живуть ваші брати. Але саме тому я й не зважився б рішати, хто з нас ближчий до спокійного щастя: що ладніше й гармонійніше життя, то болючіші неминучі в ньому дисонанси.

— Але скажіть, Ейно, хіба, напр., ви не щаслива людина? Молодість, наука, поезія та, мабуть, і кохання... Чого такого тяжкого могли ви зазнати, щоб так гаряче говорити про трагедію життя?

— Знаменитий приклад, — засміявся Ейно і якось чудно пролунав його сміх. — А чи знаєте ви, що веселий Ейно вже раз ухвалив був умерти? І коли б Менні всього на день опізнився був прислати йому сім слів: «Чи не хочете ви їхати на Землю», котрі збили йому всі його рахунки, то ви б свого веселого сопутника не мали. Зараз

би я вам не зумів пояснити всього цього. Але ви самі побачите згодом, що як що й є у нас щастя, то лиш не те мирне й спокійне, про котре ви щойно балакали.

Я не зважився розпитувати далі. Ми встали й вернулися до музею. Але я вже більше не міг систематично розглядати колекції. Увагу мою було розвіяно, думки розпливались. Я спинився в одділі скульптури перед одною з останніх статуй, що представляла прекрасного хлопчика. Риси його обличча нагадували Нетті: потужно вразило мене те мистецтво, з яким художник зумів у недорозвинене тіло, в незакінчені риси й тривожні з допитливим поглядом очі дитини — втілити народження геніяльности. Я довго й нерухомо стояв перед статуєю і все на світі зникло з моєї свідомости. Тут голос Ешо змусив мене очуняти.

— Це ви, — сказав він, вказуючи на хлопчика. — Це ваш світ. Це буде чудовий світ. Він ще дитина, але погляньте, які невиразні мрії, які тривожні образи хвилюють його свідомість... Він ще дрімає, але він прокинеться, я відчуваю це, я глибоко вірю в це!

До радісного почуття, що викликали в мені ці слова, домішувався у мене якийсь чудний жаль:

«Чому не Нетті сказав це!»

V. У лікарні

Я ВЕРНУВСЯ додому дуже втомлений, а після двох безсонних ночей і цілого дня повної нездатности до праці вирішив знову поїхати до Нетті, бо не хотілось зректатися до невідомого мені лікаря нашого хемічного містечка. Нетті з ранку працював у лікарні: там я й знайшов його за оглядом хорих.

Ледви Нетті забачив мене у вітальні, він одразу ж наблизився до мене, уважно придивився до мого обличчя, взяв за руку й одвів до віддаленої невеличкої кімнатки, де під лагідним блакитним світлом плавали в повітрі якісь приємні, невідомі мені пахощі і панувала повна тиша. Там він спокійно всадив мене до глибокого крісла і сказав:

Ні про що не думайте, ні про що не турбуйтесь. На сьогодні я все це беру собі. Відпочиньте, а потім я подивлюся.

Він пішов, а я ні про що не думав, ні про що не турбувався, бо він узяв на себе всі мої думки й турботи. Мене огорнуло почуття приємного вдоволення і через кілька хвилин я заснув. Коли ж я й очунав, Петті знов стояв переді мною і з посмішкою дивився на мене.

— Краще? — спитався він.

— Я цілком одужав, а ви геніяльний лікар, — відповів я. — Ідіть до своїх хорих і не турбуйтесь за мене.

— Сьогодні я вже своє одробив. Коли хочете, я покажу вам нашу лікарню.

Мене це дуже зацікавило і ми рушили в обхід по всій просторній і гарній будівлі.

Серед хорих переважали хірургічні й нервові. Хірургічні були, здебільшого, жертвами нещасних випадків з машинами.

— Невже ж у вас на заводах і фабриках не вистачає забезпечень? — спитав я.

— Абсолютних забезпечень від нещасних випадків майже нема. Цих же хорих зібрано з району з населенням звиш двох мільонів люду; на такий район кілька десятків пошкоджених — число не велике. Здебільшого це все новаки, що ще не обговталися з тими машинами, біля яких працюють: у нас же всі так люблять переходити з одної продукції в іншу. Найчастіше жертвами своєї неуважливости стають спеціялісти вчені й художники; вони часто задумуються, глибоко захоплені якимсь несподіваним спостереженням.

— А нервові? Ці, мабуть, хорують найперше від перевтоми?

— Так, їх чимало. Але ж не менше й таких, що занедужали од хвильовань і криз полового життя, з тисячі інших зворушень, напр., смерть близьких людей.

А є тут душевно-хорі з затемненою чи сплутаною свідомостю?

— Ні, тут таких нема; для них у нас є окремі лікарні. Там потрібні особливі прилади для тих випадків, коли хорий може завдати шкоди собі, чи комусь іншому.

— В таких випадках і у вас вживають насильства над хворими?

— В тій мірі, як це дійсно потрібно, — звичайно.

— Оце вже вдруге зустрічаюсь я з насильством у вашому світі. Перший раз це було в домі дітей. Скажіть, вам, значить, не пощастило цілковито усунути ці елементи з вашого життя; ви мусите терпіти їх свідомо?

— Так, як терпимо хоробу й смерть, або ж, напр., гіркі ліки. Яка ж розумна істота відмовиться від насильства, ну, скажемо, для самооборони?

— Знаєте, для мене це значно зменшує безодню між нашими світами.

— Але ж перша ріжниця між ними полягає зовсім не на тім, що у вас насильства й приневолення багато, а у нас мало. Вона полягає на тім, що у вас і те й інше прибирається в шати закону, в норми права й моралі, котрі панують над людьми і повсякчас тяжать над ними. У нас же насильство існує або як прояв хороби, або як розумний вчинок розумної істоти. І в обох цих випадках ні з нього, ні для нього не утворюється ніяких громадських законів і норм, ніяких особових чи неособових приписів.

— Але ж маєте ви вказівки, в згоді з якими ви обмежуєте волю ваших душевно-хорих чи ваших дітей?

— Так, цілком наукові правила догляду за хворими, як також педагогії. Але, розуміється, і в цих технічних правилах зовсім не увзгляднено всіх випадків потреби насильства, як і способів його вжитку чи міри його. — все це залежить од усієї суми дійсних умов.

— Коли так, то тут можливе справжнє свавілля з боку вихователів чи тих, хто доглядає хорих.

— Що є, по вашому, — свавілля? Коли це непотрібне, зайве насильство, то воно можливе лишень з боку хорої людини, котру саму повинно лікувати. Розумна й свідома людина ніколи не здатна до цього.

Ми проминули кімнати хорих, операційні, кімнати ліків, помешкання доглядачів за хворими, зійшли на другий поверх і дістались до великої, прекрасної залі, через прозорі стіни котрої видно було озеро, гай і, оддалеки,

— гори. Кімнату прикрашували статуї й картини високої художности, стояли розкішні художні меблі.

— Це кімната для тих, хто умирає, — сказав Нетті.

— Ви їх усіх сюди приносите? — запитав я.

— Частину приносимо, частина ж і сама приходить, — відповів Нетті.

— Невже ж у вас такі що й ходити можуть? — здивувався я.

— Хто фізично здоровий, звичайно, може.

І збагнув, що розмова йшла про самовбивць.

— Ви даєте самовбивцям цю кімнату для їхньої справи?

— Так, і всі засоби для спокійної і безболізної смерти.

— І не чините їм жадних перешкод?

— Коли свідомість пацієнта гарна і воля тверда, то які ж можуть бути перешкоди? Звичайно, лікар спочатку пропонує хорому порадитися з ним. Де-хто пристає на це, де-хто — ні...

— І часто ж у вас трапляються ті самогубства?

— Так, особливо серед стареньких. Коли чуття життя слабне і ступлюється, тоді багато з них воліють не ждати природнього кінця.

— А доводиться вам мати діло і з самогубством людей молодих, повних сил і здоровля?

— Так, була й це, але не часто. В цій лікарні за мої пам'яти таких випадків трапилося двоє: третю спробу пощастило спинити.

— Хто ж були ці нещасні люде, і що їх призвело до такого горя?

— Першим був мій учитель, знаменитий лікар, що вклав у науку безліч повинн. Він мав надмірно розвинену здатність відчувати страждання других людей. Це скеруало його розум і енергію в бік медицини, та це ж його й поріпшило. Він не витримав. Свій гнітючий настрій він прйховував так добре, що катастрофа сталася для всіх цілком несподівано. Це трапилося після одної важкої епідемії, що виникла за роботами для висушування одної морської затоки, де загинуло й загнило кілька сотень мільонів риби. Епідемія мучила, як ваша холера, а була гірша за неї, бо видужував лишень один на десять хорих. А через присутність невеличкої надії, що хорий може оду-

зати, лікарі не могли задовольняти прохань своїх хворих про швидку й легку смерть: не можна ж було визнавати цілком свідомою людину, опановану гострою гарячковою хворобою. Мій учитель героїчно працював за час епідемії і його досліди пособили доволі хутко упоратися з нею. Але, коли все вже поладнали, він покинув життя.

— Скільки тоді було йому років?

— На вашу лічбу — біля п'ятидесяти. У нас це зовсім молодий вік.

— А другий випадок?

— Це була жінка, у котрої померли чоловік і дитина одночасно.

— А третій, нарешті?

— Про третій вам міг би розповісти лише сам той товариш.

— Це правда, — погодився я. — Але поясніть мені це: чому ви, марсіянці, так довго не старієте? Чи це властивість вашої раси, чи наслідок кращих умов життя, чи може це там чогось?

— Раса тут ні до чого: літ за 200 перед тим наше довголіття було в два рази коротше. Кращі умови життя? Справді, в великій мірі це ви вгадали. Але ж не тільки саме це. Найпершу ролю тут відграє наша метода поновлення життя.

— Що то таке?

— Річ, по суті, дуже проста, хоч вам вона, мабуть, видасться чудною. А тим часом, ваша наука вже здобула всі підстави її опанувати. Ви знаєте, що природа, щоб підвищити життєздатність клітин чи організмів, повсякчасно поновлює одну істоту другою. Для цієї мети одноклітинні істоти, коли в одноманітнім оточенні їхня життєва сила зменшиться, зливаються по двоє: в одно і тільки тим способом вертається їм повна міра здатности до розмножування. — безсмертність їхньої протоплазми. Того ж самого глузду є й полове злучування вищих рослин і тварей: там так само сполучаються життєві елементи двох різних істот, щоб утворився новий, досконаліший зародок третьої. Нарешті, ви знаєте вже і вжиток кров'яних сироватів, котрими передається від одної істоти до іншої елементи життєздатности, сказати б, частково. — коли треба, на

приклад підкинити опір організма тій, або іншій хворобі. Ми ж ідемо далі і вживаємо міни крови між двома людськими істотами, з яких кожна може передавати іншій безліч умов підвищення життя. Це - простісіньке одночасне переливання крови одної людини другій подвійним сполученням відповідними приладами їхніх кровогонних органів. Коли додержати всіх вказівок обережности, то це річ цілком безпечна. Кров одної людини живе в організмі іншої і вносить глибоке поповлення в усю її тканину.

— Таким чином можна вертати молодість старим, вливаючи в їхні жили юнацьку кров?

— Почасти, так; але, розуміється, не в повній мірі, бо кров — це ще не все в організмі і вона в свою чергу ним перероблюється. Тому, отже, молода людина не старіє від крови старої; молодий організм швидко перемагає все, що в тій крові є недужого й пристаркуватого, а в той же час він засвоює з неї багато де-чого такого, чого в ньому нема; отже, енергія і гнучкість життєвих функцій зростають і в ньому.

— Як що це така проста річ, то чому ж наша земна медицина ще й досі не користає з цієї методи? Адже вона знає переливття крови вже кілька сотень літ, коли не помиляюся.

— Не знаю, може бути, що вам перешкоджають якісь особливі органічні умови, котрі позбавляють у вас цю методу її значіння. А може бути, що це просто наслідок вашої психології індивідуалізму, котра так гостро відмежовує у вас одну людину від одної, що думка про життєве злиття їх — вашим ученим майже не по силах. Крім того, у вас поширено безліч хороб, що зачеплюють кров, про котрі й самі хорі часто не знають, інколи ж з ними ховаються. Те ж переливання крови, що тепер, — дуже рідко, — практикує у вас медицина, має якийсь філантропійний характер: у кого крови багато, той дає її іншому, хто в цю хвилю дуже її потрібує, в разі, напр., великої втрати її через рану. Звичайно, у нас подеколи буває й це, але, як система, живе щось інше, — те, що відповідає всьому нашому ладові: товариська міна життя, не лише в ідейному, а й у фізіологічнім існуванню...

VI. Праця й привиди

ВРАЖІННЯ перших днів, що бурхливою хвилею заповнили мені свідомість, дали мені зрозуміти величезні розміри тої роботи, що переді мною змальовувалася. Треба було найперше збагнути цей світ, незрівняно багатий і своєрідний у своїй життєвій суцільності. Потім треба було вступити в нього, і вступити не як цікавому музейному екземплярові, а як людині проміж люде, як робітникові до робітників. Тільки тоді міг би упоратись я зі своїм дорученням, тільки тоді міг би я послужити початком дійсного обопільного звязку двох світів, між котрими я, соціяліст, був на межі, як безмежно-малий момент сучасного — між минулим і майбутнім.

Коли я од'їздив з лікарні, Нетті сказав мені: «Не дуже квапитесь!» — Мені видалося, що він помилявся. Як раз саме треба було квапитись, треба було зворухнути всі свої сили й енергію, бо ж відповідальність була безмежно велика! Яку велетенську користь нашому старому замученому людству, яке неймовірне прискорення його розвитку, його росквіту мусив принести з собою живий енергійний вплив вищої культури, могутньої й гармонійної! І кожна хвиля зволікання в моїй роботі могла припізнювати його початок... Ні, вичікувати, відпочивати — не було часу.

І я вперто почав працювати. Я вчився науки й техніки нового світу, напружено доглядався до його громадського життя, досліджував літературу. Так, тут треба було покласти силу праці.

Їхні наукові методи просто мене морочили: я механічно засвоював їх, переконувався на досвіді, що вжиток їх легкий, простий і не веде до помилок, — а тим часом я не розумів їх, не розумів, чому вони доводять до мети, де їхній звязок з життєвими подіями, де їхня суть. Я був наче ті старі математики XVII століття, нерухома думка котрих не могла засвоїти живої динаміки безмежно-малих величин.

Громадські зібрання марсіянців вражали мене своїм напружено діловим характером. Чи їх присвячувано було питанням науки, чи питанням організації робіт, чи навіть питанням мистецтва, — доклади й промови були неймовірно

стисли й короткі, аргументація певна й докладна, ніхто ніколи не повторювався і не повторював інших. Постанови зборів, здебільшого одноголосні, переводились у життя так хутко, як у казці. Чи збори вчених певної спеціяльности постановляли організувати певну наукову інституцію, чи збори статистиків праці, — що треба закласти нове підприємство, чи, нарешті, збори мешканців міста, — що треба прикрасити його певною будівлею, — негайно ж являлись нові числа потрібної праці, публіковані центральним бюром, наїздили повітрям сотні й тисячі нових робітників, а через кілька день чи тижнів справу вже було викінчено і робітники ніяк не знати куди. Все це було для мене якоюсь своєрідною магією, чудною магією, спокійною й холодною, без заклять і містичних прикрас, але ще більш загадковою в своїй надлюдській могутності.

Література нового світу, навіть художня, теж не була для мене ні відпочинком, ні заспокоєнням. Образи її були ніби й прості й зрозумілі, але якось внутрішньо чужі для мене. Мені хотілося дужче в них заглибитися, наблизитись до них і повніше збагнути їх, але мої зусилля тягли до цілком несподіваного результату: образи ставали наче привидами і вкривалися туманом.

Коли я йшов до театру, то й тут почуття безпорадности не кидало мене. Сюжети були прості, гра розкішна, життя ж лишалося десь по за сценою. Промовляли герої так стримано й лагідно, поводилися так спокійно й обережно і почуття свої підкреслювали так мало, ніби не хотіли накидати слухачеві жадних настроїв, ніби вони були суцільні філософи, та й ще ж, як мені здавалося, чимало ідеалізовані. Лишень історичні п'єси з давнього минулого давали мені хоч трохи відомі враження, а гра акторів там була так само енергійна і висловлювання особистих почувань так само щире, як я звик бачити це по наших театрах.

Була й іще одна дрібниця, котра всупереч усьому сказаному вище, тягла мене до театру нашого містечка з особливою силою. В цьому театрі зовсім не було акторів. П'єси, котрі я там бачив, передавалися оптичними й акустичними апаратами з далеких великих міст, або ж, — здебільшого, — були відновленням гри, що відбулась колись давно, так давно, що самі актори вже й померли.

Знаючи способи моментальної фотографії природними барвами, марсіянці вживали їх для фотографії життя в русі, як робиться це для наших кінематографів. Але вони не лише сполучували кінематограф з фонографом, — це починають робити і у нас на землі, хоч досі й дуже невдало, — вони використовували й ідею стереоскопа і пласкі картини кінематографа перетворювали в рельєфні. На екрані лавалося одночасно два малюнки: дві половини стереограми, а перед кожним кріслом залі було поставлено відповідного стереоскопічного бінокля, котрий зліплював пару пласких малюнків в один трьохмірний. Чудно було гарно й чітко бачити живих людей, їхні рухи й дію, чути їхні думки й почуття, — і тямити в той ж час, що там нічого такого нема, що там є лишень матове шкло, а за ним фонограф і електричний ліхтар з годинниковим механізмом. Це викликало майже містичне зачудування та будило невиразні сумніви і відносно решти дійсности.

Все це, однак, не пособляло мені в моїм завданню збагнути чужий світ. Мені, звичайно, потрібна була поміч з боку. Але до Мешї за вказівками й поясненнями я звертався все рідше. Мені піяково було виказувати всі свої утруднення в цілім їхнім обсязі. До того ж у цей як раз час Мешї цілковито заглибився в якийсь неймовірно важливий дослід у справі здобування «мінус-матерії». Він працював без відпочинку, часто не спав цілі ночі, а його захоплення працею було живим прикладом, що несамохіть спонукував і мене йти далі в своїх зусиллях.

Інші ж приятелі на де-який час позникали з мого обрію. Нетті поїхав за кілька тисяч кілометрів керувати закладанням нової велетенської лікарні на другім боці планети. Енно, як помічник Стерн на його обсерваторії, працював над вимірами й рахунками, потрібними для нових експедицій на Землю й Венеру, а також на Місяць і Меркурій з метою їх краще о фотографувати та приставити зразки їхніх мінералів. З іншими марсіянцями я близько не сходився, лише обмежуючися необхідним роспитуванням у розмовах по справі: важко й чудно було спрятельовуватись з чужими мені й іншими за мене істотами.

Згодом мені почало видаватися, що праця моя, загалом беручи, посувається добре. Все менш ставав мені потрібним

відпочинок, та навіть і сон. Наука моя якось механічно, вільно й без усиль, почала вкладатись у голову, а почуття було таке, ніби голова цілковито порожня і в неї можна вмостити ще дуже й дуже багато де-чого нового. Правда, коли я пробував, як здавна звик, чітко формулювати собі свіжо вивчене, то тут мені здебільшого не щастило; то я вважав, що це не біда, що мені не вистачає лишень висловів та якихсь подробиць і дрібниць; загальну ідею я опанував, а це річ найперша.

Жадного живого задовольнення моя праця мені вже не давала; початковий безпосередній інтерес десь загинув.

— Що ж, це річ проста, — думав собі я: після всього, що я тільки побачив і про що довідався, мене вже важко щим-будь здивувати; і не в тім справа, щоб усе було мені приємним, а в тім, щоб опанувати все потрібне.

Одна лишень була прикрість: все тяжче було скупчувати увагу на одній якійсь речі. Думки повсякчасно линули то в той, то в інший бік; яскраві спогади, часто досить несподівані й давні, сплигали над свідомість і змушували забуватися про оточення, одбираючи так дорогі хвилини. Я помічав це, очуднював, і з новою енергією хапався за працю, але як минав короткий час і знов летючі образи минулого чи фантазії опановували мій мозок, і знову доводилося відшукуватися їх гострим зусиллям.

Все частіше бентежило мене чудне й неспокійне почуття, ніби є щось дуже важне й пристойне, чого я не виконав, про що повсякчас забуваюся і що що старанно силкуюся згадати. Слідом за цим почуттям злітав цілий рій відомих мені обличь і минулих подій та непереможною хвилею пі мене все далі назад через юнацтво й підліткування до самого найраннішого дитинства, гублячись потім у якихсь неясних і невиразних почуваннях. Після цього моя неуважливість ставала особливо сильною й упертою.

Скоряючись внутрішньому опорові, котрий не давав мені довго скупчуватись на чомусь одному, я почав все частіше й швидче перебігати від речі до речі, а для цього нарочито назбирав до своєї кімнати купу книжок, розкритих завчасу на потрібному місці, таблиць, карт, стереограм, фонограм, і т. под. Цим способом сподівався я усунути втрату часу, але неуважливість знову непомітно підкрала

лася до мене і я ловив себе на тім, що довго вже дивлюся в одну точку, нічого не розуміючи і нічого не роблячи.

Зате ж, коли я вкладався до ліжка і крізь шкляну стелю дивився на темне небо ночі, — тоді думка сама починала працювати, навдивовижу жваво й енергійно. Цілі сторінки чисел і формул поставали перед моїм внутрішнім зором так чітко, що я міг перечитувати їх рядок за рядком. Але ж ці образи хутко зникали, оступаючись перед іншими; і тоді свідомість моя ставала якоюсь панорамою дивовижно яскравих і чітких картин, що не мали жадного стосунку з моєю працею й турботами: земні краєвиди, театральні сцени, картини дитячих казок — спокійно, наче в дзеркалі, одбивалися в моїй душі і, зміняючись, никли, не викликаючи жадного хвилювання, лише легенько почуття зацікавлення, не позбавлене ледве помітної приємности. Ці картини спочатку вливли в глибу моєї свідомости, не домішуючись до оточення; згодом же вони одсовували його геть і на мене злітав повний живих і складних видінь сон, що дуже легко переривався і не давав мені найпершого, чого я прагнув — почуття відпочинку.

В ушах у мене почало густи вже доволі давно; тепер же це гудіння ставало все впертіше й голосніше: інколи воно перешкоджало мені слухати фонограми, ночами ж просто не давало спати. Часами з нього бреніли людські голоси, відомі мені і невідомі; часто мені здавалося, що на мене гукають моїм іменем, що я чую розмову, слів котрої через те гудіння не можу толком роспізнати. Я став розуміти, що я, мабуть, чи не занедужав, тим паче, що моя неуважливість остаточно опанувала мене і я не міг навіть читати більше, ніж кілька рядків за раз.

— Це, звичайно, простісінька перевтома, — думав собі я. — Мені треба більше відпочивати; може бути, що я надто багато працював. Треба тільки, щоб Менні не помітив, що зо мною робиться, бо ж це — чисте банкрутство та ще й на самім початкові справи.

І коли Менні навідувався до мене, — це інколи бувало, — я прикидувався, ніби старанно працюю. Він же зауважав мені, що я надуживаю своїх сил і ризикую перевтомитися.

— Особливо сьогодні у вас дуже кепський вигляд, — казав він. — Подивіться в дзеркало, як у вас горять очі

і як ви зблідли. Вам треба відпочити, ви згодом на тім виграєте.

Мені й самому хотілося б того, але якось не щастило. Що правда, — я майже нічого не робив, але ж усяке навіть найменше зусилля мене виснажувало; бурхлива ж хвиля живих образів зі спогадів і фантазії вирувала і в-день і в-ночі. Оточення якось бліднло й оступалося перед ними, набуваючи нереального вигляду.

Нарешті мусив я був скоритися. Я бачив, що млявість і апатія все дужче опановують мою волю, що у мене все менше сил боротися зо своїм становиськом. Одного ранку, коли я що-йно встав з ліжка у мене все раптом потемніло в очах. Але це хутко минулося і я пішов до вікна, позирнути на дерева парку. І от, зненацька, я відчув, що хтось на мене дивиться. Я повернувся і побачив — Ганну Миколаївну. Обличчя її було бліде й засмучене, дивилася вона з гірким докором. Мені стало прикро і я, зовсім не думаючи про те, як вона могла тут опинитися, ступив до неї і хотів щось сказати. Але вона зникла, ніби стануло в повітрі.

З цієї хвилі почалася оргія привидів. Багато де-чого я вже не пригадую і, здається, свідомість часто сплутувалась у мене, як у сні. Приходили й виходили, або я просто являлись і зникали різного сорту люде, з ким я зустрічався в житті, — навіть цілком мені невідомі. Але між ними не було марсіянців, все це були люде Землі, здебільшого ті, кого я давно вже не бачив — старі шкільні товариші, молодий брат, що вмер іще дитиною. Одного ж разу побачив я через вікно на лавочці відомого мені шпига, котрий глузливо поглядав на мене своїми хижацькими полосатячими очима. Привиди не розмовляли зо мною, в-ночі ж, коли було тихо, галюцінації слуха зростали, ставши суцільними, але безглуздо беззмістовними розмовами поміж невідомих мені, здебільшого, осіб: то пасажир торгувався з візником, то прикашик умовляв покупця взяти у нього крам, то галасувала університетська авдиторія, а суб умовляв її заспокоїтись, бо зараз, мовляв, прийде пан професор. Галюцінації зору були, принаймні, цікаві, та й завжали мені менше й рідше.

Після привиду Ганни Миколаївни я, розуміється, сказав усе Менні. Він одразу ж уклав мене до ліжка, покликав найближчого лікаря і протелефонував Нетті за шість тисяч кілометрів. Лікар сказав, що він не зважується до чогось приступати, бо не так добре знає організацію людини Землі, але, як би там не було, а найпотрібніша для мене річ — то спокій і відпочинок; забезпечивши це, не страшно й почекати, поки приїде Нетті.

Нетті явився на третій день, передавши свою справу іншому. Побачивши, що зо мною сталося, він з журливим докором поглянув на Менні.

VII. Нетті

Хоч лікував мене сам Нетті, а хороба моя тяглася кілька тижнів. Я перебував у ліжку, спокійний і апатичний, байдужий і до дійсності, і до привидів; навіть повсякчасна присутність Нетті тішила мене дуже мало, ледви даючи себе помітити.

Мені чудно згадувати про свої тодішні відношення до галюцинацій: хоч десятки раз мені доводилося переконуватись, що вони не суть реальність, проте кожного разу, коли вони являлись, я якось забував це: навіть, коли моя свідомість не затемнювалась і не сплутувалась, — я визнавав їх за дійсні особи й речи. Розуміння ж їхньої нереальності приходило лишень після того, як вони вже зникали, або ж саме за хвилю перед тим.

Перші свої зусилля Нетті скерував на те, щоб примусити мене спати й відпочивати. Жадних ліків для того він, однак, уживати не зважувався, розуміючи, що всі вони можуть стати отрутою для земного організму. Кілька день йому не щастило приспати мене своїми звичайними способами; галюцинаторні образи втручалися в процес впливу і руйнували його роботу. Та нарешті йому пощастило, і коли я прокинувся після двох-трьох годин сну, він сказав:

— Тепер ви, безперечно, одужаєте, хоч хороба ще довго йтиме своєю ходою.

І вона й справді йшла тією ходою. Галюцинації траплялися рідше, але ж не стали менш живими й яскравими. Вони навіть ускладнились — інколи гості-привиди починали зо мною розмову.

Але з тих розмов лишень одна мала толк і значіння для мене. Це трапилося в кінці хвороби.

Прокинувшись раном, я побачив біля себе, як звичайно, Нетті; за його ж кріслом стояв мій давній товариш по революції, немолода вже людина, глузливий і гостроязикий агітатор — Ібрагім. Він ніби на щось вичікував. Коли Нетті вийшов до сусідньої кімнати зготовити ванну, Ібрагім брутально й гостро кинув мені:

— Дурню! Чого зіваєш? Хіба не бачиш, хто твій лікар?

Мене якось мало здивував натяк, що приховувався в цих словах, а іхній цинічний тон не обурив мене — я його знав за цілком природній для Ібрагіма. Але я пригадав залізне ручкання маленької руки Нетті і Ібрагімові не повірив.

— Не віриш, так тобі ж гірше, — погордливо посміхнувся він і в ту ж хвилю зник.

В кімнату вступив Нетті. Побачивши його я відчув якусь чудну ніяковість. Він уважно подивився на мене.

— Добре, — сказав він. — Ви одужуєте хутко.

Весь день після цього він був якось особливо мовчазний і задуманий. На другий день, переконавшись, що я почуваю себе добре, а галюцинації не повторюються, він поїхав по своїх справах, поставивши замість себе іншого лікаря. Після цього він кілька день являвся лише вечорами, щоб приспати мене на ніч. Лише тоді я тільки зрозумів, як для мене потрібна й приємна його присутність. Поруч з хвилями здоровля, що ніби плинули в мій організм зо всієї природи навкруги, стали все частій навідувати мене міркування про натяк Ібрагіма. Я вагався і всяким чином переконував себе, що це безглуздя, породжене хоробою: задля чого Нетті і інші друзі почали б мене відносно цього дурити? Проте ж невиразний сумнів усе лишався і він був мені дуже приємний.

Інколи я розпитував Нетті, над якими справами він тепер працює. Він пояснив мені, що нині йде низка зборів, присвячених справі влаштування нових експедицій на інши

плянети, і він там потрібний як експерт. Менні керував цими зборами, але ні він, ні Нетті швидко їхати не лагодилися і це мене дуже тішило.

— А ви самі часом не думаєте вертатись додому? — спитав мене Нетті і в його тоні помітив я занепокоєння.

— Та я ж іще нічого не встиг зробити, — відповів я.

Обличчя Нетті заясніло.

— Ви помиляєтесь, ви зробили багато... навіть і цією відповіддю, — заперечив він.

Тут я відчув якийсь натяк на щось таке, чого я ще не знав, але що стосувалося до мене.

— А чи не можу й я піти на одну з цих нарад? — спитав я.

— Ні за що! — рішуче заявив Нетті. — Крім повного відпочинку, котрий вам потрібен, вам треба ще цілі місяці уникати всього, що має безпосередній звязок з початком вашої хороби.

Я не сперечався. Мені було так приємно відпочивати що мій обов'язок перед людством поплив кудись далеко. Мене тільки все дужче турбували чудні думки про Нетті.

Одного вечора стояв я біля вікна, дивився на потемнілу внизу таємничу червону «зелень» парку і вона видавалася мені прекрасною і не було в ній нічого чужого мому серцю. Тут хтось постукав у двері і я зразу відчув, що це — Нетті. Він зайшов своєю швидкою, легкою ходою і, посміхаючись, простяг мені руку — старе земне привітання, котре йому подобалось. Я радісно стиснув йому руку з такою енергією, що його дужим пучкам стало прикро.

— Ну, я бачу, що моїй ролі лікаря — край, — сміючись сказав він. — А проте, я мушу вас іще раз добре роспитати, щоб це твердо встановити.

Він допитував мене, а я безглуздо відповідав йому, не знати чого зніяковівши, і читав прихований сміх в глибині його великих, великих очей. Нарешті я не витерпів:

— Поясніть мені, чому це мене так тягне до вас? Чому я так неймовірно радий вас бачити?

— Швидче всього тому, гадаю, що я лікував вас і ви несвідомо переносите на мене радість одужання. А може бути й... ще одно... саме те, що я... жінка...

Блискавка майнула у мене перед очима, все потемніло навкруги, серце ніби спинилося. Через секунду я, як божевільний, стискував Петті в своїх обіймах, цілував їй руки, лице і її великі й глибокі очі, зеленкувато сині, як небо її плянети...

Великодушно й просто дозволяла мені Петті мої бурхливі пориви... Коли я очуняв од свого радісного божевілля і знову цілував її руки з самовільними сльозами вдячности на очах, — то було, звичайно, слабосилля від подужаної хороби. — Петті сказала мені зо своєю любою посмішкою:

— Так, мені зараз здавалося, що весь ваш юнацький світ почуваю я в своїх обіймах. Його деспотизм, його егоїзм, його божевільна жага щастя — все це було в ваших ласках. Ваша любов — рідня вбивству... Але... я люблю вас, Ленні...

Це було щастя.

... весь ваш юнацький світ почуваю я в своїх обіймах (стор. 99).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І. Щастя

Ці місяці... Коли я за них згадую, все тіло мені починає тріпотати, туман застелює очі і все навкруги видається дрібницею — не знайти слів, щоб змалювати минуле щастя.

Новий світ став мені близьким і, здавалося, цілком зрозумілим. Минулі поразки не лякали мене, юнацтво й віра вернулись до мене і, думав собі я, ніколи вже мене не покинуть. У мене був гарний і могутній спільник, квиліти не було чого, майбутність була моєю.

До минулого думка моя верталася рідко, здебільшого до того, що стосувалося до Нетті і до нашого кохання.

— Навіщо ви ховалися від мене з тим своїм полом? — запитав я її після того вечора незабаром.

— Спочатку це трапилося само собою, випадково. Але потім я підтримувала вашу помилку цілком свідомо і навіть навмисне усунула зі своєї одежи все, що могло б сприяти здогадам. Я боялася труднощей і складності вашого завдання і я не хотіла вам його ще дужче ускладняти, особливо ж, коли помітила ваш несвідомий до мене порив. Я й сама не зовсім добре розуміла себе... до вашої хороби.

— Значить, не вона вирішила справу... Як же я вдячний моїм любим галюцинаціям!

— Так, звістка за вашу хворобу була мені з ясного неба громом. Коли б мені не пощастило вас урятувати, я може й умерла б...

Після кількох секунд мовчанки вона додала:

А знаєте, серед ваших друзів є ще одна жінка, про котру ви цього й не подумали б. Вона теж дуже вас любить... не так, звичайно, як я...

— Енно! — одразу ж догадався я.

— Атож. І вона теж дурила вас нарочито з моєї поради.

— Ах, скільки обману й лукавства у вашім світі! — вигукнув я з жартовливим пафосом. — Хай лишень хоч Менні не стане жінкою: коли б мені трапилося покохати його, це був би жах.

— Так, це страшна річ, — задумано ствердила Нетті і я не зрозумів її чудної поважности.

Дні минали за днями і я радісно спостерігав прекрасний новий світ.

II. Розлука

А ВСЕ ж надійшов той день, якого не можу я згадати без прокльону, — день, коли межи мною і Нетті повстала чорна тінь ненависної і немилучої розлуки.

Зо спокійним і ясним, як завжди, виразом обличчя Нетті сказала мені, що вона незабаром мусить вирядитися вкупі з велетенською експедицією, організованою під керівництвом Менні. Побачивши, як приголомшила мене ця звістка, вона додала:

— Це не на довгий час; в разі успіху, а його я певна, частина експедиції вернеться дуже швидко, — вкупі з нею і я.

Потім вона почала пояснити мені, в чім справа. На Марсі запаси радіо-матерії, потрібної для міжпланетного руху та розкладу й синтезу всіх елементів, — вичерпувались: вона тільки витрачалася, поповнити ж її не було жадних засобів. На Венері, що була майже в чотирі рази молодша за Марс, якраві прикмети свідчили за присутність під самою поверхнею велетенських скупчень радійних порід, що ще не встигли розікластися самостійно. На одному острові, що лежить серед найбільшого океана Венери і зветься у марсіянців «Островом Гарячих Бурь», скупчилося тої радійної породи найбільше: там і ухвалено

було розпочати її негайне розроблення. Але ж перш за все для того треба було б побудувати високочисті міцні стіни, щоб забезпечити працівників від впливу вогкого гарячого вітру, що лютує там гірше, ніж бурі наших піщаних пустель. Тому й повстала потреба вирядити експедицію з десятка стероніфів, що везли півтори-дві тисячі людей, з кого лишень двадцята частина мала проводити хемічні роботи, решта ж — будівничі. До участи в експедиції було притягнуто найкращі наукові сили, в тім числі й найбільш досвідчених лікарів: небезпеки загрожували здоров'ю і з боку клімату, і з боку вбивчого промінння й емпанацій радійної породи. Нетті казала, що вона не могла ухилитися од участи в експедиції; але уважалося, що коли робота посунеться добре, то вже через три місяці один стероніф вирядиться назад зо звістками й запасом здобутої матерії. Цим стероніфом мала вернутися й Нетті, значить, через 10—11 місяців після від'їзду.

Я не міг зрозуміти, чому саме мусить їхати Нетті. Вона доводила мені, що підприємство надто поважне, щоб от нього можна було відмовитись, — що воно має велике значіння і для моєї справи, бо його успіх вперше дасть можливість часто й широко зноситися з Землею, — що найменша помилка в організації медичної допомоги з самого початку може призвести до загину всієї справи. Все це було так, — я вже знав, що Нетті всі марсіянці визнають за найкращого лікаря для всіх тих випадків, які не вмощуються в рямки старого медичного досвіду, — а все ж мені здавалося, що це ще не все. Я відчував, що тут є щось недоказане.

В одне лишень я вірив цілковито — в саму Нетті та в її любов. Коли вона каже, що їхати треба, значить і справді треба; коли вона не каже чому саме, значить не слід її й допитувати. Я бачив страх і муку в її прекрасних очах, коли вона не помічала, що я дивлюсь на неї.

— Едіо буде для тебе гарним і вірним приятелем, — говорила вона з сумною посмішкою. — Той про Нелду ти не забувай, вона любить тебе за мене, у неї багато досвіду й розуму, і порада в тяжкі хвилини дуже цінна. Про мене ж думай лише одно, — що я повернуся, яко могла скоріше.

— Я вірю в тебе, Петті, — відповів я, — а тому вірю і в себе, — в людину, котру ти покохала.

— Ти маєш рацію, Ленні. І я певна, що спід всякого нагніту долі, з усякої катастрофи ти вийдеш вірним собі, дужчим і кращим, ніж перше.

Майбутнє кидало тінь на наші прощальні ласки і вони лучилися зо слізьми Петті.

III. Фабрика одежі

З ДОПОМОГОЮ Петті за ті короткі місяці я встиг значно посунути до здійснення найпершу точку свого пляну — стати корисним робітником марсіянського суспільства. Я свідомо одхиляв усі пропозиції читати лекції про Землю та її людей: було б безглуздям зробити це своєю спеціяльностю, бо це значило б навмисне спинювати свою свідомість на образах свого минулого, котрого я й так не міг спекатись, — замісць засвоювати майбутнє, котре я повинний був завоювати. Ото ж я надумав безпосереднє стати на роботу і вибрав для того — після уважного порівнювання й обмірковування — фабрику одежі.

Звичайно, я вибрав для себе роботу найлегшу. Але мені й тут довелося чимало попрацювати, щоб себе до неї як слід підготовити. Довелося засвоїти вироблені наукою принципи впорядковування фабрик взагалі, обговтатись спеціяльно з тою фабрикою, де мені належалося працювати, з її архітектурою і організацією праці, вияснити собі хоч побіжно призначення всіх уживаних тут машин, тої ж машини, біля котрої я мусив сам працювати — в усіх, звичайно, подробицях. За цією роботою виявилась потреба спочатку добре вивчити де-які розділи загальної й прикладної механіки, технології і навіть математичного аналізу. Найбільші труднощі тут виникали не зо змісту вивчуваного, а з його форми. Марсіянці писали свої підручники не для людини нижчої культури. Я пригадував, як мучився я колись дитиною над французьким підручником математики, що дістався мені до рук випадково. У мене завжди було поважне змагання, як і порядні здібности до цього пред-

мету: тяжкі для більшости учнів ідеї «межі» і «виводної» я засвоїв був якось непомітно, ніби здавна мав з ними справи. Але в мене не було тої дисципліни логіки і наукового думання практики, на котрі сподівався в своєму читачі-учні французький професор, суворий і чіткий у висловах, але ж дуже скупий на пояснення. Він повсякчас обминав ті логічні мосточки, що самі собою розумілися для людини вищої культури, але не для молодого азіята. І не один раз цілими годинами сидів я над якимсь переходом, що виникав слідом за словами: «звідки, уважаючи на попередні рівнання, виводимо . . .» — Так було мені й тепер, — тільки ще тяжче, — коли читав я наукові книжки марсіянців: ілюзія легкости й зрозумілости, що була в мене на початку моєї хороби, зникла тепер без сліду. Але терпляча допомога Нетті повсякчас була зо мною, розчищаючи мені важкий шлях.

Після од'їзду Нетті я незабаром зважився і вступив на фабрику. Це було величезне і дуже складне підприємство, що зовсім не відповідало нашим звичайним про подібну фабрику думкам. Тут пряли, ткали, викроювали, шили й фарбували одежу, а матеріялом для роботи був не льон, не бавовна і взагалі не волокно рослин, як і не вовна та шовк, а щось цілком інше. .

В старі часи марсіянці виготовляли тканину для одежі майже так само, як це робиться нині у нас: вирощували потрібні рослини, стригли вовну з відповідного скоту, розводили особливу породу навуків, з навутиння котрих мали щось подібне до шовку, і т. д. Зміну техніки викликала потреба за всяку ціну збільшити продукцію хліба. Волокняні рослини мусили оступитись перед волокняними мінералами, от як гірський льон. Після цього хеміки скупчили свої зусилля над дослідом навутиння і над синтезом нових матеріялів з такими ж властивостями. Коли нарешті синтез їм пощастило, то в усій цій продукції за короткий час відбулася повна революція і тепер старого типу тканння можна знайти лишень по історичних музеях.

Наша фабрика була справжньою дитиною цієї революції. Кілька раз на місяць з найближчих хемічних заводів залізничними коліями приставлювано до неї «матеріял» на пряжу — густу прозору матерію в великих цистернах.

Особливими апаратами, що захищали матеріял од повітря, його перепроваджувано було з цистерн у великий і високо почеплений металічний резервуар, рівне дно котрого мало сотні тисяч найтоншних мікроскопічних дірочок. Великий тиск продушував через ці дірочки тонесеньке павутиння, котре твердло вже через кілька сантиметрів, міцніючи. Десятки тисяч механічних веретен підхоплювали це павутиння, скручуючи його десятками в нитки ріжної грубизни і тягли їх далі, передаючи готове «прядиво» в другий, ткальский відділ. Там ткаництві плели ці нитки в ріжне тканння, від найбільш тендітного — як серпанок і батіст, до найтовщого, як сукно й повсть; тканння невпинно тяглось широкими бинлами ще далі — до майстерні викроювання. Тут його підхоплювали нові машини, уважно складали в кілька шарів і тисячами витинали з них завчасу розмірені з плянів ріжноманітні шматки для окремих частин одежі.

У «швальні» всі ці шматки без жадних голок, ниток чи машинок до шиття злучувалися в готову одежу. Для того рівно стулені шматки мазано було особливою хемічною рідиною, котра ростоплювала їх, а через хвилину й випаровувалась, полишаючи шматки міцно з'єднаними, — краще, ніж би це можна було зробити яким-будь шиттям. Тим же способом скрізь заліплювано було й гудзики і з майстерні виходили готові частини одежі — кілька тисяч зразків, ріжних формою й розміром.

На кожен зріст виготовлювалося кілька сотень зразків, з котрих усякий міг собі вибрати одежу на себе, що ще й полегшувалося звичкою марсіянців, аби одежа була цілковито вільною. Коли ж відповідної знайти цілк не щастило, через, напр., не зовсім нормальний склад тіла, то негайно знімано було спеціяльну мірку, встановлювано машину на нові плями і «шито» спеціяльно на певну особу. Все це забірало не більше години часу.

Що ж до коліру одежі, то більшість марсіянців задовольнюється природнім темним і м'яким тоном самого краму. Коли ж би хто забажав іншого коліру, то його одежу негайно шлють у фарбовальню, де їй через кілька хвилин електро-хемічними способами надають бажаної барви, ідеально рівної і ідеально міцної.

З цієї ж тканини, лише значно грубшої і теплішої, і майже тими ж способами виготовлюється й одежу на зиму. Наша фабрика цього не робила, інші ж, більші фабрики, виробляли одразу все, що лишень потрібно, аби одягтися людині од голови до п'ят.

Я працював по всіх відділах фабрики почережно і спочатку дуже захоплювався своєю роботою. Найцікавіше було працювати у відділі викроювання, де мені доводилося докладати до діла нові для мене способи математичного аналізу. Завдання полягало в тім, щоб з певного шматка краму викроїти всі частини костюма з найменшою втратою матеріялу. Завдання, звичайно, дуже прозаїчне, але ж і дуже поважне, бо найменша помилка, коли її повторювати міліон раз, мусить дати величезну втрату. І вирішувати це завдання щастило мені «не гірше» інших.

Я всіма силами змагався, щоб працювати «не гірше» інших, і мав, взагалі кажучи, порядний успіх. Але ж я не міг не помічати, що це коштує мені зусиль значно більших, аніж решті робітників. Після звичайних 4—6 (земного рахунку) годин праці, я дуже притомлювався і мусив негайно ж відпочивати; в той же самий час інші йшли собі по музеях, бібліотеках, лябораторіях, або ж на інші фабрики придивлятися, що й як там робиться, а то ще й навіть працювати там...

Я сподівався, що явиться до роботи звичка і зрівняє мене з усіма робітниками. Але ж вона не приходила. Я все більше мусив переконуватись, що мені не стає *культури уважливости*. Фізичних рухів треба було дуже небагато і тут я мав і хуткість, і спритність навіть більшу, ніж хто-будь. Але ж потрібна була така невпинна й напружена уважливість у догляданню і за машиною, і за матеріялом, що мому мозкові було дуже тяжко: доводилося визнати, що лишень за низку поколінь ця здібність могла розвинутись до тої міри, яка тут була звичайною й середньою.

Коли під кінець роботи я вже притомлювався, уважливість починала мене зраджувати і я робив якусь помилку або ж запізнювався на хвилинку з виконанням якогось акту роботи, — тоді негайно й не помиляючись рука котрогось сусіди полагоджувала справу.

Мене не лише дивувала, а подекуди просто й обурювала їхня чудна здатність, ані на крихітку не спускаючи очей зі свого діла, помічати все, що творилося навкруги. Їхнє виключання виключало й мене не так вдачність, як досаду й роздратування: у мене розворушувався таке почуття, ніби вони повсякчас слідкують за моїми вчинками... Це тривожне почуття ще збільшувало мою неуважливість і псувало мені роботу.

Тепер, коли по минущі чималого часу я уважно й уже безсторонньо пригадую все оце, я бачу, що я ставився тоді до марсіянців не так, як слід було. Цілком так само запобігливо, — може тільки не так часто, — мої товариші на фабриці пособляли і одне одному. Я зовсім не був предметом якоюсь виключного досліду і контролі, як мені те тоді видавалося. Я сам, — людина індивідуалістичного світу, — несвідомо й несамохіть відокремлював себе о ренти і хоробливо приймав до серця людську добрість і товариські послуги, за котрі — як то думалося мені, людині товарного світу — мені нічим було заплатити.

IV. Енно

МИНУЛАСЯ й довга осінь. Маленька й холодна зима запанувала в наших краях — середніх широтах північної частини планети. Маленьке сонце зовсім не гріло, та й світило теж слабше. Природа позбулася яскравих барв, зблідла і посуворішала. Холод залазив у серце, на душі зростала сумніви і моральна самотність заброди з іншого світу ставала все прикрішою.

Занудьгувавши, вирядився я до Енно, з котрою вже давно не бачився. Вона зустріла мене як близького й рідного — ніби яскравий промінь недавнього минулого перетнув холодні зими і приємерки турбот. Потім я помітив, що й сама вона була якась бліда і ніби стомлена, чи чимсь намучена: приховний сум визирав зза її поводінки й розмови. Нам було про що побалакати проміж себе і кілька годин минулося для мене так непомітно й гарно, як ще не траплялося мені з самого від'їзду Нетті.

Коли я встав, щоб рушати до дому, нам обом стало сумно.

Як що ваша робота не в'яже вас до цього міста, то ідьмо зо мною, — сказав я.

Енно одразу ж згодилась (вона як раз не працювала на обсерваторії, бо мусила перевіряти величезний запас обрахунків) і ми поїхали до хемічного містечка, де я жив сам один на все помешкання Менні. Раном я що дня подорожував на свою фабрику, що була за сотню кілометрів, чи за пів години льоту од мене, довгі ж зимові вечорі ми з Енно пробували вкупі — за науковою працею, за розмовами, а то й гуляючи по околицях містечка.

Енно росповіла мені історію свого життя. Вона кохала Менні і була колись йому дружиною. Їй дуже хотілося мати собі од нього дитину, але минали роки, а дитини все не було. Тоді вона звернулась за порадою до Нетті. Та уважно вияснила що було слід і прийшла до рішучого висновку, що дітей ніколи й не буде. Менні надто пізно став з хлопця чоловіком і надто рано роспочав напружене життя вченого й мисленника. І активність його мозку своїм надмірним розвитком надламала й приглушила життєвість елементів розмножування з самого початку; пособити тут не можна було нічим.

Присуд Нетті тяжко вразив Енно, у котрої любов до геніяльної людини і гнбкий інстинкт матері сполучилися в одно жагуче бажання, а на здійснення його надія раптом зникла.

Але це ще було не все: дослід довів Нетті ще й до іншого. Виявилося, що для велетенської розумової праці Менні і для необмеженого розвитку його геніяльних здібностей йому треба було яко мога більше фізичної здержливости, яко мога менше втіх кохання. Енно послухалась поради Нетті і хутко запевнилась, що та мала повну рацію. Менні ожив, став працювати енергійніше, ніж коли-будь. Нові плани надзвичайно хутко народжувалися в його голові і здійснювалися особливо успішно; він же ніби й не почував утрати. Тоді Енно, для котрої її кохання було дорожче за життя, але геній коханої людини — дорожче того кохання, зробила з усього того належні висновки.

Вона полишила Менні. Це спочатку його засмутило, але потім він хутко з фактом помирився. Про дійсну причину розриву він, може бути, і не довідався, бо Еліно й Нетті затаїли її; але, звичайно, не можна було ручитися, що проникливий розум Менні не збагнув прихованої суті подій. Для Еліно життя так спустіло, приглушене почуття творило таку муку, що через де-який час молода жінка вирішила позбутися життя.

Щоб перебити самогубство, Нетті, за допомогою до котрої пішла Еліно, рішучими заходами затягла справу на один день, а сама сповістила Менні. Той як раз у цей час

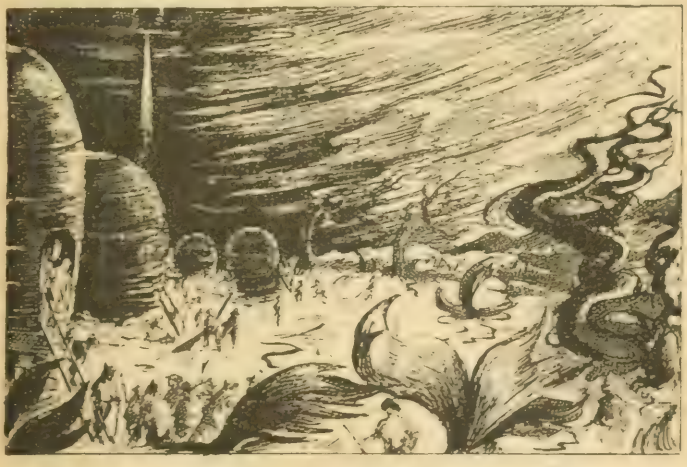

... під подихом пекучого вітру найдорожчі для нас обох істоти ... провадили свою титанічно сміливу роботу
(стор. 110).

організовував подорож на Землю і потайно ж запросив Еліно взяти участь у цій тяжкій і небезпечній експедиції. Ухилитися було ніяк і Еліно на запрошення пристала. Безліч нових вражінь допомогла їй упоратися з душевним болем і на час повороту до Марса вона встигла вже в такій мірі опанувати

себе, що могла взяти на себе вигляд веселого хлопчика поета, котрого я знав на Етеронефі.

В нову експедицію Енно не поїхала, боячись знову надто звикнути до присутности Менні. Але тривога за його долю не залишала її в її самотності: вона надто добре знала небезпечність подорожі. Довгими зимовими вечорами наші думки й розмови повсякчас верталися все до тої ж однієї точки Всесвіту: туди, де під промінням великого сонця, під подихом пекучого вітру найдорожчі для нас обох істоти з гарячковою енергією провадили свою титанічно сміливу роботу. Нас глибоко зближувала ця єдність думки й настрою. Енно стала мені більше, ніж сестрою.

Якось само собою, без порыву й боротьби, наше зближення довело нас і до любовного звязку. Незмінно лагідна й добра, Енно не ухилялася від нього, хоч і не прагнула його сама. Вона лишень вирішила не мати од мене дітей... Був одлиск лагідного смутку в її ласках, — ласках ніжної дружби, що все дозволяє...

А зима, як і перше, віяла над нами своїми холодними блідими крильма, — довга марсіянська зима без одлиг, бурь і хуртовин, спокійна й нерухома, як смерть. І у нас обидвох не було бажання летіти на південь, де в цей час гріло сонце і нова життя природа розгортала свої пишні шати. Енно не хотіла цієї природи, що надто мало пасувала до її настрою, я ж уникав нових людей і нового оточення, бо звикання до нього вимагало нової, зайвої праці й уломи, а я й так надто повільно посувався до своєї мети. Чудною й нереальною була наша дружба-любов серед царства зими, клопоту й вичікування...

V. У Нелли

ЕННО ще замолоду була найближчою подругою Петті і багато мені про неї оповідала. В одній з наших розмов моє ухо вразила така комбінація імен Петті й Стерн, що видалася мені трохи дивною. Коли я рубав поставив питання, Енно спочатку замислилась і ніби навіть зніяковіла, а потім відповіла:

— Нетті була дружиною Стерна. Коли вона вам цього не казала, то й мені, мабуть, не слід було казати. Я, значить, допустилася помилки, так ви не розпитуйте мене про це далі.

Мене якось чудно вразило те, що я почув... Здавалося б, нічого тут такого нового не було... Я ніколи не думав, що я у Нетті перший. Було б без нуздрям вимагати, щоб жінка, повна життя й здоров'я, гарна з тіла й з душі, дитина вільної і високо культурної раси, — мусила прожити без кохання до нашої зустрічі. Чому ж тоді мусив я завдячувати свою приголомшеність? Я не міг міркувати про це, а почував лишень одне — що мені треба знати все, знати докладно й толком. Але ж допитуватись у Ешо, очевидно, не було змоги. Я згадав про Неллу.

Од'їздячи, Нетті казала: «Не забувай про Неллу, йди до неї під тяжку хвилину!» — І я не раз уже ладнався її одвідати, але мене спиняли почасти робота, почасти якийсь невиразний острах перед сотнею цікавих дитячих очей, що й оточували. Але тепер усяка нерішучість зникла і я того ж таки дня прибув до Дому Дітей у Великому Місті Машин.

Нелла одразу ж кинула свою роботу, здавши її на нашу вихователькі, і повела мене до своєї кімнати, де нам не могли нам перешкоджати.

Я не зважився одразу говорити їй про мету своїх одвідин, бо ж і мені самому ця мета видавалася і не дуже розумною за й не так уже чемною. Було цілковито природньою річчю почати розмову про найближчу нам обом людину, а потім лишалося тільки зачекати на зручну хвилину для мого питання. Нелла з захопленням почала мені оповідати про Нетті, про її дитинство й підліткування.

Перші роки свого життя Нетті перебула біля матері, як це здебільшого й буває у марсіянців. Потім, коли треба було віддати Нетті до Дому Дітей, щоб не позбавляти її виховання впливу дитячого суспільства, Нелла вже не могла з нею розлучитися і спочатку тимчасово оселилась у Домі, а далі й назавжди лишилася там за вихователькі. Це не розходилося і з її фахом: вона працювала найбільше над психологією.

Нетті була жвавою, енергійною, поривчастою дитиною, повною жаги знання й діяльности. Особливо цікавив і притягав до себе її увагу таємничий астрономічний світ за межами планети. Земля, котрої ще тоді не щастило дістатися, та її невідомі люде були улюбленою мрією Нетті, улюбленим сюжетом її розмов з іншими дітьми й вихователями.

Коли було роспубліковано справоздання з першої вдатної експедиції Менні на Землю, дівчинка ледви не збожеволіла з радости й зачарування. Доклад Менні вона вивчила слово в слово і потім замучила Неллу й вихователів вимогами вияснити їй кожний незрозумілий термін цього докладу. Вона закохалася в Менні по-за-очі і написала йому палкого листа, де, між іншим, благала його приставити їй з Землі дитину, котру там не було б кому виховувати: вона обіцяла виховати її як найкраще. Вона завішала всю свою кімнатку земними краєвидами і портретами земних людей і почала студіювати словники земних мов, ледви вони вийшли з друку. Вона сердилась за насильство, котрого Менні і його товариші вжили над першою зустрінутою ними земною людиною — вони взяли її в полон, щоб вона допомогла їм обізнатися з земними мовами — і в той же час гаряче жалкувала, що, од'їзджаючи додому, вони пустили її на волю, а не привезли з собою на Марс. Вона твердо вирішила поїхати колись на Землю і у відповідь на жарт матері, що вона одружиться там з земною людиною, подумавши, заявила: «Дуже може бути!»

Всього цього Нетті сама мені не оповідала ніколи: в своїх розмовах вона взагалі уникала минулого. І звичайно, ніхто, навіть сама вона не могла б розказати цього краще за Неллу. Як яскраво світилася материна любов у оповіданнях Нелли! Хвилинами я цілковито забував про свій настрій і, як живу, бачив перед собою чудову дівчинку з палкими великими очима і загадковим поривом до далекого, далекого світу ... Але це швидко миналося: верталася свідомість сущого, згадувалася мета розмови і знову ставало холодно на душі.

Нарешті, коли розмова діткнулася пізніших років життя Нетті, я зважився можливо спокійнішим і безсторонішім тоном запитати, як виникли відносини Нетті і Стерні. Нелла на хвилинку замислилась.

— Ага, ось воно що! — зауважила вона. — Значить ви прибули до мене за цим... Так чому ж ви мені не сказали цього просто?

Незвична суворість бриніла в її голосі. Я мовчав.

— Звичайно, я можу росказати вам про це, — провадила вона далі. — Це не складна історія. Стерні був одним з учителів Нетті, — він читав мо́лоді лекції з математики й астрономії. Коли він повернувся з першої подорожі на Землю — то, здається, була друга експедиція Менні — він виступив з цілою низкою докладів про цю планету та її мешканців. Тут Нетті була його постійною слухачкою. Особливо наблизили їх одне до одного та терпля́чість і уважливість, з якими він ставився до безконечних її запитань. Це зближення довело й до одружіння. Тут було ніби полярне тяжіння двох несхожих і в великій мірі суперечних натур. Згодом ця ж несхожість, виявляючись більш яскраво й невпинно в усім їхнім спільнім житті, привела їх до росхолодження й розриву. Це й усе.

— Скажіть, а коли стався цей розрив?

— Остаточно — після смерти Летти. Властиво кажучи, вже зближення Нетті й Летти було початком цього розриву. Нетті ставало все прикріше від холодного аналітичного розуму Стерні, що систематично й уперто руйнував усі пориви фантазії, розуму й почуття, котрими вона так щиро й широко жила. Отже, вона несамохіть почала шукати людину, що ставилася б до всього цього інакше. А старий Летта мав навдивовижу щире серце і силу нашів дитячого ентузіязму. Нетті знайшла в ньому такого товариша, якого їй і треба було: він не лише тямив терпля́че ставитись до поривів її фантазії, а й сам часто захоплювався ними вкупі з нею. У нього вона відпочивала душею від суворої, крижаної критики Стерні. І він і вона, вони обидвоє любили Землю мрією й фантазією, вірили в можливість спілки двох світів, котра потягне за собою великий розквіт і велику поезію життя. І коли вона довідалась, що людина з таким скарбом почуття в душі ніколи не зазнавала жіночого кохання й ласки, вона не могла того стерпіти. Так виник її другий звязок.

— Одну хвилину, — перебив я. — Чи так я вас зрозумів? Ви кажете, що вона була дружиною Летті?

А то ж, — відповіла Нелла.

Але ж ви, здається, казали, що остаточний розрив зо Стерні стався після смерти Летти?

— Так. Вам цього не зрозуміти?

— Ні, я розумію вас. Я лишень не знав цього.

В цю хвилину нас перебили. З якоюсь дитиною трапилася первна пригода і Неллу негайно покликали до неї. На кілька хвилин я лишився сам. Голова мені трохи кружляла і я почував себе так чудно, що жадними словами не міг би цього переказати. Що, власне сталося? Та ж нічого особливого. Летті була вільною людиною, та так і поводилася. Летта був їй чоловіком? Я завжди поважав його і був би до нього однаково гаряче прихильним, коли б він навіть і не жертвував своїм життям за мене. Летті була дружиною двом своїм товаришам одночасно? Але ж я завжди гадав, що одноплюбство у нас пливе лишень з наших економічних умов, що обмежують і путають людину на кожнім кроці; тут же цих умов не було, а були як раз інші, що не творили жадних утиснень для особистого почуття і особистих звязків. Звідки ж бралися трівожна приголомшеність і незрозумілий біль, од котрих мені хотілося чи кричати, чи сміятися? Чи може я не вмію *почувати* так, як *думаю*? Здається, так. А мої стосунки до Енно? Де ж моя логіка? І що таке сам я? От безглуздє почуття!

Ба ні, ось іще що... Чому Летті не казала мені всього цього? І скільки є ще таємниць і обманів навкруги мене? А скількох їх ще дожидати в майбутньому? Ні, знову неправда! Обману тут не було. Була таємниця. Та ж хіба в такому випадкові таємниця не обман?

Ці думки вирем гасали в моїй голові, коли двері прочинилися і до кімнати повернулась Нелла. Вона, певне, побачила на моєму обличчю, як мені було тяжко, бо в її тоні, коли вона звернулася до мене, вже не було тої сухости й суворости.

— Розуміється, — сказала вона, — тяжко призвикати до цілком чужих життєвих відносин і до звичаїв іншого світу, не маючи з ним кревного звязку. Ви перемогли вже багато перепкод, — упораєтесь і з цією. Летті в вас вірить

і я думаю, що вона має рацію. А хиба ваша віра в неї захиталась?

— Навіщо вона все це ховала од мене? Де тут її віра? Я не можу зрозуміти її.

— Чому вона так поводилась — я цього не знаю. Але я знаю, що для цього вона мусила мати мотиви поважні й гарні, а не дріб'язкові. Можливо, що вам пояснить їх цей лист. Вона лишила його мені для вас на випадок як раз саме такої розмови, що оце ми з вами мали.

Листа було написано на моїй рідній мові, котрої так добре вивчилась моя Петті. Ось що я там прочитав:

«Мій Ленні! Я ніколи не говорила з тобою про мої старі особисті звязки. Але не тому це було, що я хотіла ховатись од тебе з чим-будь з мого життя. Я глибоко довіряю твоїй світлій голові і твому шляхетному серцю; я певна, що які б не були чужі й незвичні для тебе де-які з наших життєвих відносин, ти насамкінець завжди зумієш добре зрозуміти і щиро їх оцінити.

«Та мені страшно було одного... Після хороби ти швидко набував сил для роботи, але та душевна рівновага, від котрої кожної хвилини і поруч усякого вражіння залежить панування над собою в словах і вчинках, — вернулась до тебе ще не зовсім. Коли б під впливом моменту і первісткових сил минулого, що завжди приховані в глибу людської душі, ти хоч на хвилину виявив би до мене, як до жінки, те негарне відношення, що виросло у вас із насильства й рабства, і тепер панує по всьому вашому старому світі, — ти б ніколи не подарував би собі цього. Так, любий мій, я знаю, ти суворий, часто навіть невблаганно жорстокий до самого себе, — ти надбав цієї вдачі з вашої суворої школи, вічної боротьби земного світу; і одна хвилина негарного, хоробливого пориву назавжди лишилась би темною плямою на нашім коханні.

«Мій Ленні! Я хочу й можу тебе заспокоїти. Хай спить і ніколи не прокидається в душі твоїй зле почуття, котре з коханням до людини сполучує також турботу за живу власність. У мене не буде інших особистих звязків. Мені не тяжко запевнено обіцяти тобі це, бо перед моїм коханням до тебе, перед жагучим бажанням пособити тобі в твоїм величнім життєвім завданні — все інше стає лишень ніж

чемною дрібницею. Я люблю тебе не лише як друга, я люблю тебе і як мати, котра веде свою дитину в нове й чуже їй життя, повне зусиль і небезпек. Ця любов дужча й глибша за всяку, яка лишень може бути у людини до людини. І тому, в моїй обіцянці нема жадної жертви.

«До побачення, моя дорога, люба дитино.

Твоя Нетті».

Коли я дочитав листа, Нелла допитливо звела на мене очі.

— Ви мали рацію, — сказав я і поцілував її в руку.

VI. Шукання

Од цього епізоду лишилося мені на душі почуття глибокого сорому. Ще болючіше, ніж перше, став я відчувати зверхність марсіянців наді мною і на фабриці, і в усіх інших з ними зносинах. Безперечно, я навіть перебільшував цю зверхність і свою нікчемність. В їхній доброзичливості до мене і в їхньому піклуванні про мене почав я добачати одлиск панів погордливої поблажливости, а в їхній обережній здержливості — приховану огиду до нижчої істоти. Що далі то гірше міг я розуміти справу відносно всього цього.

В усіх інших відносинах думка лишалася ясною і тепер вона особливо вперто силкувалася поповнити порожні місця, спонучені з од'їздом Нетті. Дужче, ніж коли інше, був я тепер переконаний, що для участи Нетті в тій експедиції мусили бути ще невідомі мені мотиви, дужчі й поважніші за ті, що мені було нею дано. Новий доказ любови Нетті і тої великої ваги, котру вона надавала моїй ролі в справі зближення двох наших світів, знову доводили мені те, що без виключних причин вона не зважилася б на довший час покинути мене самого серед глибин, мілизн і підводного каміння океану чужого мені життя, краще за мене розуміючи своїм світлим розумом, які небезпеки мені тут загрожують. Було тут *щось*, чого я не знав, але відносно чого був певний, що воно має якесь поважне до мене відношення. І треба було вивчити це *щось* за яку-будь ціну.

Я вирішив достукатися правди шляхом систематичного досліду. Пригадуючи де-котрі випадкові натяки, що несамохіть інколи злітали з уст Петті, занепокоєний вираз, котрий я дуже завчасу помічав на її обличчю, коли побіч мене розпочиналася розмова про колоніяльні експедиції, я дійшов до висновку, що Петті зважилась на нашу розлуку не тоді, коли мені про це сказала, а вже давно, не пізніше перших днів нашого одружіння. Отже, мотиви треба було шукати біля цього часу. Але де ж саме їх шукати?

Вони могли мати звязок або з особистими справами Петті, або ж з походженням, характером і значінням самої експедиції. Перше після листу Петті видавалося мені цілком неправдоподібним. Отже, треба було скерувати шукання в інший бік і почати з того, щоб як найкраще вияснити собі історію народження цієї експедиції.

Само собою розуміється, експедицію що вирішено було «колоніяльною групою»: так звалося згуртування робітників, що брали активну участь в організації міжпляветних подорожей, вкупі з представниками від центральної статистики та від заводів, що роблять етеронефи і взагалі постачають усі необхідні засоби для цих подорожей. Я знав, що останній з'їзд цієї «колоніяльної групи» відбувся як раз за час моєї хороби. Мешї й Петті брали в з'їзді участь. Я тоді вже одужував, мені було сумно без Петті і я теж хотів був одвідати цей з'їзд, але Петті сказала, що для мого здоровля це було б річчю небезпечною. То чи не сиділа та «небезпека» в чомусь такому, чого мені не слід було знати? Виходило отже, що треба було добути докладні протоколи з'їзду і прочитати все, що могло мати стосунок до мого питання.

Та тут стали мені на шляху перешкоди. В колоніяльній бібліотеці дали мені липень збірку резолюцій з'їзду. В резолюціях роскішно було змальовано, майже до дрібниць, всю організацію величезного підприємства на Венері, але не було там нічого такого, що мене тепер спеціяльно цікавило. А це моєї справи ніяк не вичерпувало. Резолюції, по-при всю їхню докладність, виложено було без жадного обгрунтовання, без жадних вказівок на обговорення перед їх ухвалою. Коли я сказав бібліотекареві, що мені потрібні самі протоколи, він мені пояснив, що протоколів не опубліко

вано, що докладних протоколів взагалі не було ведено, бо ж цього ніколи на зборах технічно-ділових не робиться.

На перший погляд це видавалося правдоподібним. Марсіянці, справді, здебільшого публікують лише *резолюції* своїх технічних з'їздів, вважаючи, що всяка розумна й корінна висловлена будь-ким *гадка* або знайде собі місце в самій резолюції, або ж її далеко краще й ґрунтовніше виясннть сам автор в окремій статті, брошурі чи книзі, коли надасть їй порядну вагу. Марсіянці взагалі не люблять над міру розпложувати літературу і нічого подібного до наших кількатомових праць комісій у них знайти не можна: все скорочується до найменшого можливого розміру.

Та на цей раз я бібліотекареві не повірив. Надто великі й поважні справи розглядав з'їзд, щоб можна було поставитись до їх обговорення як до звичайних дебатів над якимсь звичайним технічним питанням.

Я, однак, присилував себе приховати своє недовір'я і, щоб зняти з себе всяке підозріння, — ніби покірно заглибився в розгляд того, що мені дали. Насправжки ж я тим часом обмірковував плян своїх дальших вчинків.

Було ясно, що з книжного відділу бібліотеки я не відобуду того, що мені було потрібне: протоколів або й справді не було, або ж застережений моїм питанням бібліотекар по-мистецькому їх од мене сховав. Лишалося одно — фонографічний відділ бібліотеки.

Там протоколи можна було б знайти навіть як би їх не було видруковано. Марсіянці вживають фонографа замість стенографії і в їхніх архивах переховується багато невиданих друком фонограм різних громадських зборів.

Я підгледів хвилину, коли бібліотекар був дуже заклопотаний і непомітно для нього пішов до фонографічного відділу. Там у чергового товариша спитав я великого каталога фонограм. Він мені його дав.

У каталозі я швидко знайшов номери фонограм цікавого мені з'їзду і, удаючи, ніби не хочу турбувати чергового товариша доставанням їх, вирішив шукати їх сам. Мені пощастило.

Всіх фонограм, як і засідань з'їзду, було п'ятнадцять. До кожної, як це звичайно у марсіянців робиться, було додано писаний оглав. Я швидко передивився їх.

Перших п'ять засідань було присвячено одним лишень докладам про організовані після останнього з'їзду подорожі та про нові вдосконалення в техніці стереоніфів.

В оглаві шостої фонограми стояло:

«Пропозиція Центральної Статистики про перехід до масової колонізації. Земля, чи Венера? Промови й пропозиції Стерні, Нетті, Менні і інших. Тимчасове вирішення на користь Венери».

Я відчув, що це саме й є те, чого я шукав. Я вклав фонограму в апарат. Те, що я почув, назавжди глибоко впечаталося мені в душу. Ось, що там було.

Шосте засідання розпочав Менні, голова конгресу. Перше слово взяв представник Центральної Статистики. Цілою низкою докладних обчислень він довів, що при сучасному зростанню населення і поступові його потреб, як що марсіянці і на далі обмежуватимуться експлоатацією лишень своєї планети, то через тридцять років почнеться недостача в продуктах харчування. Поборотн її могло б відкриття путнього технічного способу синтетизувати білки з неорганічної матерії, але — ніяк не можна ручитися, що за тридцятеро років досягти цього пощастить. Тому, стає конечним, щоб колоніяльна група від звичайних наукових екскурсій перейшла до організації справжнього масового переселення марсіянців на вільні місця. Для того є зараз дві приступних для марсіянців планети з великими природніми багатствами. Треба негайно ж вирішити, котру з них зробити на початок центром колонізації, а потім розпочинати й вироблення пляну.

Менні запитує, чи бажає хто заперечити по суті пропозицію Центральної Статистики або ж її обґрунтовання. Охочих не виявляється.

Тоді Менні ставить на обмірковання питання про те, яку планету в першу чергу взяти для масової колонізації.

Слово бере Стерні.

VII. Стерні

— ПЕРШЕ питання представника Центральної Статистики, — почав Стерні своїм звичайним математично діловим тоном, — питання про вибір планети для колонізації, на мою думку нема чого й вирішувати, бо його давно вже вирішила сама дійсність. Вибірати нема з чого. З двох приступних нам планет взагалі годиться для масової колонізації лишень одна. Це — Земля. Про Венеру є у нас велика література, з котрою всі ви, звичайно, обізнані. З усіх зібраних нею відомостей виснувати можна лишень одне: опанувати Венеру *тепер* ми не можемо. Її пекуче сонце виснажить і знесилить наших колоністів. Її страшні грози й бурі зруйнують наші будівлі, роскидають по просторах наші аероплани і поб'ють їх об велетенські гори. З її страховищами ми б іще могли упоратись, хоч би й ціною чималих жертв; її ж бактеріяльний світ ми знаємо дуже мало, а скільки нових хороб приховує він у собі для нас? Її вулканічні сили ще шумують: скільки несподіваних землетрусів, викидувань лави та океанічних повідей нам вони обіцяють! Розумні істоти не повинні братися за неможливе. Спроба колонізувати Венеру потягла б безліч жертв, — до того ж некорисних, — не жертв науки й спільного щастя, а жертв безумства й мрії. Мені здається, що вже сам доклад останньої експедиції на Венеру мусив позбавити кого-будь і яких-будь ілюзій у цій справі.

— Таким чином, коли справа взагалі йде про масове переселення, то можна говорити тільки про Землю. Тут перешкоди з боку природи мізерні, її багатства невичерпні, — вони в вісім раз більші за те, що дає нам наша планета. Саму справу колонізації уже добре підготовлено тамтешньою, хоч і не високою культурою. Все це, розуміється, добре знає і Центральна Статистика. Коли ж вона ставить нам питання про вибір, хоч ми й не вважаємо потрібним його обмірковувати, то це виключно з тої причини, що на Землі є одна для нас поважна перешкода. Це — її людство.

Люде Землі посідають її і нізащо її добровільно не вступлять, не вступлять хоч скільки-будь значної частини її поверхні. Це плине з усього характеру їхньої культури. В грунтом є власність, забезпечена організованим на-

сильством. Хоч навіть найбільш цивілізовані племена Землі на ділі експлоатують лишень мізерну частину приступних їм сил природи, проте змагання захоплювати нові території у них ніколи не слабне. Систематична грабіжка земель і майна зветься у них колоніяльною політикою і освітлюється як одно з найперших завдань їхнього державного життя. Чи можна собі уявити, як поставляться вони до природньої і розумної пропозиції з нашого боку — уступити нам частину їхніх суходолів, за що ми б навчили їх і пособили б їм значно краще використовувати їхню частину?.. Для них колонізація — це лишень питання брутальної сили і насильства; чи ми хочемо, чи не хочемо, — вони *примусять* і нас жити цією системи відносно них самих.

Коли б справа стояла тільки так, щоб одного разу довести їм перевагу нашої сили — то це була б річ проста, що жертв потягла б не більше, ніж якась звичайна їхня безглузда й некорисна війна. Ті великі табуни натасканих для вбивства людей, що звуться у них арміями, прислужилися б як найкращий матеріял для такого неминучого насильства. Один з наших етеронефів міг би течією вбивчого промінння, що виникає в наслідок прискореного розкладу радія, — за кілька хвилин знищити один чи два таких табуни, і з того швидче була б користь, аніж шкода для їхньої культури. Та на жаль справа стоїть не так просто і справжні труднощі тільки почалися б з цього моменту.

У віковічній боротьбі між племенами Землі у них виробилась психологічна особливість, що зветься патріотизмом. Це невиразне, але дуже й глибоке почуття приховує в собі і злісне недовір'я до всіх чужих народів і рас, і стихійну звичку до своїх спільних життевих умов, особливо ж до території, до котрої земні племена прирослають як черепаха до своєї облуди, і якусь колективну зарозумілість, а часто, здається, і безпосередню жагу винищування, насильств і захоплювань. Патріотичне почуття надзвичайно зміцнюється й загострюється після військових поразок, особливо ж — коли переможці однімають у переможених частину території. Тоді патріотизм переможених набуває собі характеру живучої й лютої зненависти до переможців і помста останнім стає життевим ідеалом

всього племени, — не лише гірших його елементів — «вищих» чи урядницьких класів, а й кращих — його трудящих мас.

І от, коли б ми взяли собі частину земної поверхні шляхом неминучого насильства, то безперечно, це призвело б до об'єднання всього земного людства в одним почутті земного патріотизму, в невблаганній расовій зненависті й злості проти наших колоністів; винищування забродяким-будь способом, хоч би й зовсім зрадницьким, стало б в очах людей святою й шляхетною справою, справою невмирущої слави. Життя наших колоністів стало б зовсім нестерпучим. Ви знаєте, що руйнувати життя дуже легко, навіть для істот нижчої культури. Ми незрівняно дужчі за земних людей в разі одвертої боротьби, але при несподіваних нападах вони можуть убивати нас так само як успішно, як це звичайно роблять проміж себе. Треба до того ж зауважити, що науку винищування вони розвинули в себе значно краще, ніж який інший бік їхньої своєрідної культури.

Жити вкупі з ними і посеред них було б, звичайно, річчю неможливою. Це плодило б повсякчасні змови й терор з їхнього боку і судило б нашим товаришам безліч жертв серед повсякчасної свідомости тієї неминучої небезпеки. Довелося б виселити їх зо всіх окупованих нами країн, — виселити одразу десятки, а може бути, й сотні мільйонів. А в їхньому суспільному ладі, що не визнає товариської всебічної допомоги, в їхніх соціяльних відносинах, де послуги й поміч даються лише за гроші, в їхніх, нарешті, незграбних і заклякших способах продукції, що не дозволяють швидко підносити видатність праці і толком ділити її продукти, — в усіх цих умовах ці мільйони виселених нами людей в великих масах було б засуджено на муки голодної смерти. Та ж меншість, що з цієї біди врятувалась би, склала б кадри найлютіших фанатичних агітаторів проти нас серед всієї решти земного людства.

Боротьба тяглась би далі. Вся наша територія на Землі мусила б стати безперервно сторожевим військовим табором. Страх дальших захоплень з нашого боку і велика расова зненависть скерували б усі сили земних племен на підготовлення й організацію проти нас війн. Коли вже

й тепер їхня зброя досконаліша за їхнє знаряддя праці, то тоді прогрес їхньої техніки винищування посуне у них ще куди швидче. В той же час вони будуть вишукувати й вичікувати випадків застукати нас війною несподівано і, коли їм пощастить у цій справі, ми, безперечно, потерпимо великі втрати, хоч би війна й завершилася нашою перемогою. Крім того не було б дивницею, коли б вони якимсь чином довідались за суть нашої найпершої зброї. Радійну матерію вони вже знають, методу ж прискореного її розкладу вони можуть або розвідати якимись хитрощами у нас, або ж здобути цілком самостійно з праці власних учених. А ви ж знаєте, що з такою зброєю хто лише на кілька хвилин попереджує противника своїм нападом, той неминуче його винищує. І зруйнувати в таких обставинах вище життя так само ж легко, як і найелементарніше.

Що б же це за життя було нашим товаришам серед цих небезпек і безперервного вичікування? Було б затроєно не лише всі радощі життя, але й самий тип його було б зіпсуто й пригноблено. В нього поволі вкорінились би недовірря, надмірне занепокоєння, егоїстична жага самооборони і міцно сполучена з нею жорстокість. Ця колонія перестала б бути *нашою* колонією, ставши лишень військовою республікою серед переможених, незмінно ворожих племен. Все нові й нові напади не тільки породжували б почуття помсти й лютости, що псують любий і навиклий нам образ людини, але й об'єктивно змушували б нас переходити від самооборони в нещадний наступ. І насамкінець, після довгих вагань і недоцільної та болючої ростратн сил, справа неминуче докотилася б до такої постановки питання, яку ми, свідомі і здатні передбачати події істоти, повинні ухвалити з самого початку: *колонізація Землі вимагає повного знищення всього земного людства.*

(Серед сотень слухачів пролітає гомін жаху, серед котрого чути голосний вигук обурення Нетті. Коли тиша відновлюється, Стерні спокійно провадить далі).

Треба *зрозуміти* необхідність і твердо поглянути їй просто в очі, хоч і яка там вона сувора. Перед нами одне з двох: або спинити розвиток нашого життя, або ж знищити чуже нам життя на Землі. Жадного третього способу

нема *(Голос Нетті: «Неправда!»)*. Я знаю, що має на оц. Нетті, протестуючи проти моїх слів, і розгляну зараз ту третю можливість, про котру вона собі думає.

Це — спроба негайного соціялістичного перевиховання земного людства, пляп, до котрого ми ще недавнечко були прихильні і від котрого ми змушені тепер, на мою думку, неминуче відмовитись. Ми доволі вже добре знаємо земних людей, щоб зрозуміти повну нездійсниміть цієї ідеї.

Рівень культури поступових народів Землі відповідає тому, котрий мали наші предки за доби Великих Канальских Робіт. Там панує ще капітал і животіє пролетаріат, ведучи боротьбу за соціялізм. На те уважаючи, можна було б думати, що недалеко вже момент перевороту, котрий усуне систему організова-

колонізація Землі вимагає повного знищення всього земного людства (стор. 124).

ного насильства і утворить можливість вільного й швидкого розвитку людського життя. Але ж земний капіталізм має особливі прикмети, що дуже міняють усю справу.

З одного боку, земний світ неймовірно пошматовано політичними й національними межами, через віщо боротьба за соціялізм водеться не як єдиний і суцільний процес в одним великім суспільстві, а як ціла низка самостійних і своєрідних процесів по окремих суспільствах, роз'єднаних державною організацією, мовою, а подеколи й расою. З другого ж боку, форми соціяльної боротьби там значно брутальніші й механічніші, ніж як це було у нас, і незрівняно більшу ролю грає у них безпосереднє матеріяльне насильство, втілене в постійні армії і збройні повстання.

Через усе це — питання про соціяльну революцію стає дуже невиразним: доводиться сподіватись не однієї, а безлічи соціяльних революцій — по ріжних країнах, в ріжні часи, не однакового, напевне, в багатьох відносинах характеру, а що найгірше — з сумнівним і не тревалим результатом. Спираючись на армію й високу військову техніку, панські кляси можуть подеколи завдати пролєтаріятові такої лютої поразки, що вона в низці великих держав на десятки років одкине далеко назад справу боротьби за соціялізм: приклади такого лиха в літописах Землі вже бували. А окремі поступові країни, де соціялізм переможе, будуть ніби островами серед ворожого їм капіталістичного, а почасти навіть і передкапіталістичного світу. Боячись за своє власне панування, вищі кляси несоціялістичних країн скерують всі свої зусилля на те, аби зруйнувати ці острови, будуть повсячас організовувати на них військові напади і знайдуть серед людности соціялістичних націй чимало готових на всяке зрадництво спільників з числа колишніх власників — великих і дрібних. Наслідки цих сутичок важко передбачати. Але навіть там, де соціялізм оборониться і вийде переможцем, його характер буде глибоко й на довгий час зіпсовано довгими роками стану облоги, необхідного терору й воєнщини з неминучим наслідком її — варварським патріотизмом. Це буде в великій мірі не наш соціялізм.

Завданням нашого втручання було б, як ми перше думали, — прискорити й пособити справі перемоги соція-

лізму. Яким чином можливо нам це зробити? По-перше ми можемо передати людям Землі нашу техніку, нашу науку, наше вміння панувати над силами природи і тим так одразу підвищити їхню культуру, що занізнені форми економічного й політичного життя стануть у надто гостре з нею протиріччя і загинуть через свою непридатність. По-друге, ми можемо безпосередньо підтримати соціялістичний пролетаріят у його революційній боротьбі і допомогти йому зламати опір інших кляс. Інших способів нема. Але чи цих двох доведуть до толку? Ми тепер уже досить знаємо, щоб рішуче відповісти: ні!

До чого, справді, призведе відкриття людям Землі нашого технічного знання й метод?

Першими захоплять їх на свою користь і збільшать ними свою силу *панські* кляси всіх країн. Цього не уникнути, бо ж до їхніх послуг усі матеріяльні засоби країн вкупі з дев'яносто дев'ятьма відсотками всіх учених і інженерів, отже, — саме їм і належатиме вся *можливість вжитку* нової техніки. І вони використають її як раз у такій мірі, в якій це йтиме на їхню власну користь та зміцнюватиме їхню владу над масами. Всі ж нові й могутні засоби винищування й руйнування, котрі теж дістануться до їхніх рук, вони негайно ж скерують на придушування соціялістичного пролетаріяту. Вони в десятеро разів збільшать утиски і зорганізують широку провокацію, щоб швидче викликати його на одвертий бій і в цьому бої розчавити його свідомі й кращі сили, ідейно стяти йому голову, поки він устигне в свою чергу опанувати нові й кращі методи військового насильства. Таким чином втручання наше лишень підштовхне реакцію з гори, давши їй у той же час зброю нечуваної сили. А в решті решт — воно на цілі десятки років принізить перемогу соціялізму.

А чого, тепер, досягли б ми спробою подати негайну допомогу соціялістичному пролетаріятові проти його ворогів?

Припустимо — це ж іще не напевне, — що він пристане на спілку з нами. Перші перемоги дістануться тоді легко. А далі що? — Неминучий розвиток серед усіх інших кляс суспільства найлютішого скаженного патріотизму, скерованого проти нас і проти соціялістів Землі... Пре-

летаріят ще й досі є меншістю майже в усіх, навіть найпоступовіших країнах Землі; більшість складають залишки кляси дрібних власників, що ще не встигли розікластися, маси найменш освічені, найтемніші. Підбурити і роззлючити їх проти пролетаріяту буде для великих власників і їхніх найближчих піделужників, — урядовців і вчених, — пустою справою, бо ці маси, по суті консервативні і навіть почасти реакційні, всякий швидкий поступ відчувають надзвичайно болізно. Оточений зо всіх боків розлютованими неблаганними ворогами, — а до них приєднають і широкі лави принізнених розвитком пролетарів, — поступовий пролетаріят опинився в такому ж нестерпучому становищу, в якому опинились би наші колоністи серед переможених земних племен. Будуть безконечні зрадницькі напади, погроми, різня — а головне, вся позиція пролетаріяту серед суспільства буде така, що найменш сприятиме йому керувати перетворенням суспільства. І знов же, наше втручання не прискорить, а принізить соціяльний переворот.

Таким чином, час для цього перевороту залишається невевним, і не від нас залежить його прискорити. Кожного разу, чекати на нього довелося б довше, ніж би це було для нас можливим. Вже через 30 літ у нас явиться 15—20 міліонів зайвого населення, а потім що року воно зростатиме ще на 20—25 міліонів. Треба *заздалегоди* перевести значну колонізацію, бо інакше у нас не вистачить сил і засобів, щоб одразу зробити це в потрібних розмірах.

Крім того є річчю більше ніж сумнівною, щоб нам пощастило толком дійти до згоди з соціялістичними суспільствами Землі, коли б навіть вони там несподівано хутко позасновувались. Як я вже раз казав, це буде в значній мірі *не наш соціялізм*.

Віки національного пошматування, обобічного нерозуміння, брутальної й кривавої боротьби не можуть минутися дурно, — вони на довгий час полишать глибокі сліди в психіці визволеного земного людства; і ми не знаємо, скільки варварства й вузькости соціялісти Землі принесуть з собою в своє нове суспільство.

Перед нашими очима спроба, котра дозволяє нам судити, в якій мірі чужа нашій психології Землі навіть у кра-

щих її представників. З своєї останньої експедиції привезли ми з собою одного земного соціяліста, людину видатної серед свого оточення душевної сили й фізичного здоровля. І що ж? Все наше життя видалося йому таким чужим, таким суперечним усій його організації, що минуло зовсім небагато часу, а він уже й занедужав глибоким психічним розладдям.

Таким є один з кращих, котрого вибрав з посеред багатьох сам Менні. Чого ж нам сподіватися від решти?

Отже, лишається та ж ділема: або спинити наше власне розмноження, а з ним і весь розвиток нашого життя, або ж колонізувати Землю, винищивши все її людство.

Я висловлюся за винищення всього її людства, бо ми не можемо навіть виключити з цієї долі і його соціялістичний авангард. Нема, по-перше, жадної технічної можливости відокремити цей авангард з усієї засудженої на винищення маси, непомітну частину котрої він з себе уявляє. І по-друге, коли б навіть нам пощастило зберегти соціялістів, — вони самі потім почали б проти нас люту, нещадну війну, жертвуючи в ній собою до останнього, бо ніколи не могли б забути вбивства сотень мільонів людей, подібних до них і сполучених з ними багатьма, часто навіть дуже тісними життєвими звязками. В сутичці двох світів не знайде собі місця жадний компроміс.

Ми мусимо вибірати. І я кажу: ми можемо вибрати лишень одне.

Вищим життям не можна жертвувати для нижчого. Серед земних людей не знайдеться й кількох мільонів таких, щоб вони свідомо змагалися за справді людський тип життя. Для цих *зародкових* людей ми не можемо відмовитись од можливости народження десятків, а може й сотень мільонів істот нашого світу — людей у незрівняно повнішому значінню цього слова. Та й жорстокости не буде в наших вчинках, бо ж ми суміємо перевести їхнє знищення зо значно меншим стражданням для них, ніж яке вони самі повсякчасно вчиняють одне одному.

Світове життя єдине. І не втратою буде для нього, а здобутком, коли на Землі замість її ще далекого й напів варварського соціялізму розгориться нині ж *наш* соціялізм

життя незрівняно більш гармонійне в його невпинному безмежному розвиткові.

(Після промови Стерні настає глибока тиша. Її перериває Менні, запрохуючи висловитися тих, хто не поділяє думок промовника. Слово бере Нетті.)

VIII. Нетті

„СВІТОВЕ життя єдине", так сказав Стерні. І що ж він нам порадив?

Знищити, вигубити до ноги цілий своєрідний тип цього життя, тип, котрого потім ми ніколи не зможемо вже ні відновити, ні замінити.

Сотні міліонів років жила прекрасна плянета, жила своїм особливим життям, не таким, як інші... І ось з її потужних стихій почала організовуватись свідомість. Сходячи в лютій і тяжкій боротьбі з низчих щаблів на вищі, вона, нарешті, прибрала близьких, рідних нам людських форм. Але ці форми не такі, як у нас. В них одбилась і скупчилась історія іншої природи, інакшої боротьби; під ними приховано іншу стихійність, в них замкнено інші противенства, інші можливости розвитку. Надійшла доба, коли вперше може відбутися сполука двох великих ліній життя. Скільки нової ріжноманітности, яка вища гармонія мусить виникнути з цієї сполуки! Нам же кажуть: світове життя єдине, а тому нам треба не сполучувати, а руйнувати його.

Коли Стерні зазначав, до якої міри людство Землі, його історія, його звичаї, його психологія не подібні до наших, він спростовував свою ідею майже краще, ніж можу це я зробити. Коли б вони цілковито були подібні до нас, крім хиба ступня розвитку, коли б вони були тим, чим були наші предки за доби нашого капіталізму, тоді зо Стерні можна було б і погодитись. Нижчим ступенем варто пожертвувати для вищого, слабосилими ради дужих. Але ж люде Землі не такі, вони не тільки лишень слабші й нижчі за нас культурою, — вони *інші* ніж ми, і тому, усовуючи їх, ми лишень механічно заповнимо собою ту порожнечу, котру утворимо в царстві форм життя.

Не в варварстві, не в лютості земної культури полягає і справжня різниця з нашою. Варварство й лютість — це тільки біжучий вияв того загального марнотратства в процесі розвитку, котре так позначилося на всьому житті Землі. Там боротьба за життя енергійніша й напруженіша, природа невпинно творить нових форм значно більше, але ж значно більше їх і гине жертвами розвитку. Та це й не могло бути інакше, бо ж з криниці життя — Сонця — Земля в цілому забирає променистої енергії в вісім раз більше, ніж наша планета. Тому то там і роспорошується та роскидається так багато життя, тому то з різноманітности його форм виникає така сила противенств, тому так болюче складна й повна катастроф путь їх примирення. В царстві рослин і тварей мільйони видів люто боролись і швидко витіснювали одне одного, беручи участь своїм життям і своєю смертю в утворюванню нових, більш закінчених і гармонійних, більш синтетичних типів. Так було і в царстві людини.

Наша історія, коли її порівняти до історії земного людства, видається навдивовижу простою, вільною од блукань і правильною до схематичности. Спокійно й невпинно йшло скупчування елементів соціялізму, — зникали дрібні власники, підводився зо ступня на ступінь пролетаріят; все це відбувалося без хитань і сутичок, на всьому просторі планети, об'єднаної в суцільне політичне тіло. Редено було боротьбу, але люде все ж якось та розуміли одне одного. Пролетаріят не зазирав далеко вперед, але ж і буржуазія не була утопісткою в своїй реакційности; старіжні доби й суспільні формації не переплутувались до такої міри, як це есть на Землі, де у високо капіталістичній країні можлива іноді феодальна реакція, а численне селянство, принижене в своїй культурі на цілу історичну добу, здебільшого служить в руках вищих кляс знаряддям пригнічення пролетаріяту. Рівним і гарним шляхом дійшли ми за кілька поколінь перед цим до нашого суспільного ладу, що визволяє й об'єднує всі сили соціяльного розвитку.

Не таким шляхом ідуть наші земні брати: судився їм шлях тернистий, кручений, переривчастий. Не багато з нас знає, а ніхто ж не здолає собі яскраво уявити, до якого безумства доведено було способи мучити людей у най-

культурніших народів Землі в ідейних і політичних організаціях панування вищих кляс — в церкві і державі. А що ж в решті решт? Запізнився розвиток? Ні, ми не маємо підстави твердити це, бо ж перші стадії капіталізму, до народження пролетарської соціялістичної свідомости, проплили серед плутанини й люто боротьби різних формацій не тихше, а хутчій ніж у нас, де це сталося повільно в спокійних переходах. Але ж сама ця суворість і нещадність боротьби породила в борцях таку міць героїзму й мучеництва, яких не знала більш упевнена і менш трагічна боротьба наших предків. І відносно цього земний тип життя людей не нижчий, а вищий за наш, хоч ми, страшу культурою, і стоїмо на значно вищому щаблі.

Земне людство неспматоване, його окремі раси й нації глибоко приросли до своїх територій та пересякнися своїми історичними традиціями; вони говорять на різних мовах і глибоке нерозуміння одних одними панує над усіма їхніми життєвими стосунками... Все це правда, правда й те, що загальнолюдське об'єднання, що лишень з великими труднощами пробивас собі шлях через усі ці кордони, брати наші осягнуть значно пізніше, ніж ми. Але ж подивіться на причини і глибше цінуйте наслідки. Це роспорошення людства Землі виникло з просторности їхнього світу, багатства й різноманітности його природи. Воно призвело до народження безлічи різних точок погляду і одмінностей у розумінню Всесвіту. Хіба ж усе це ставить Землю й її людей нижче, а не вище нашого світу за аналогічних доб його історії?

Навіть механічна різноманітність мов, котрими вони говорять, багато де в чому пособляла розвиткові їхнього думання, визволяючи поняття спід грубої влади слів, що для них існують. Порівняйте філософію земних людей до філософії наших капіталістичних предків. Філософія Земли не лиш різноманітніша, а й гостріша: вона не тільки плине зо складнішого матеріялу, але в своїх кращих школах і аналізує його глибше, краще встановлюючи зв'язок фактів і понять. Звичайно, всяка філософія є висловом слабосилля й роспорошеності знання, неповного наукового розвитку: це — спроба дати єдину картину Буття, заповнюючи порожні місця наукового досвіду здогадами, тому саме філо

софію і буде усунено на Землі, як усунено й вже у нас монізмом науки. Але подивіться, скільки здогадів філософії, створеної їхніми чільними мисленниками й борцями, в грунтовних рисах попереджує відкриття нашої науки, — а така ж майже вся суспільна філософія соціялістів. Отже ясно, що племена, котрі випередили наших предків у творчості філософській можуть потім випередити і нас самих у творчості науковій.

А Стерні хоче міряти це людство числом праведників — свідомих соціялістів, котрих воно нині в лоні своєму має, — хоче судити його по його сучасним противенствам, а не по тим силам, котрі породили і в свій час знищать ці противенства. Він хоче висушити навік цей бурхливий, але прекрасний океан життя!

Твердо й рішуче мусимо ми йому відповісти: *ніколи!*

Свою майбутню спілку з людством Землі ми мусимо підготовити. Ми не можемо значно прискорити його перехід до вільного ладу, але ту дрібницю, котра в нашій силі, ми мусимо зробити. І коли першого послання Землі в нашому осередкові ми не зуміли встерегти від непотрібних страждань і хороби, це докір нам, а не їм. На щастя, він скоро одужає, але коли б навіть в решті решт це надто швидке зближення з чужим для нього життям і вбило його, — він устигне багато ще чого корисного зробити для майбутньої спілки двох світів.

Наші ж власні замороки й небезпеки ми мусимо перемогти на інших шляхах. Треба скерувати нові наукові сили на хемію білкових матерій, треба підготовляти, як тільки можливо, колонізацію Венери. Як що ми не потрапимо вирішити ці завдання за той короткий час, що нам лишився, — мусимо на час зменшити розмноження. Який розумний акушер не пожертвує життям нерожденої дитини, коли це має зберегти життя жінки? Отже й ми мусимо, раз це потрібно, пожертвувати часткою того нашого життя, котрого ще нема, для того — покіль що чужого життя, — котре вже є і розвивається. Спілка світів без міри винагородить цю жертву.

Єдність життя є найвища мета, а любов — вищий розум!

(Глибока тиша. Потім слово бере Менні)

IX. Менні

Я УВАЖНО додивлявся до настрою товаришів і бачу, що значна більшість їх стоїть на боці Нетті. З цього я дуже радий, бо ж майже однакова і моя на цю справу точка погляду. Додам лишень одне практичне спостереження, варте, на мою думку, чималої уваги. Доводиться зараз дуже турбуватися, чи вистачить нам уже технічних засобів зробити спробу масової колонізації інших планет.

Ми можемо побудувати десятки тисяч великих етеронефів, але може статися, що їх нічим буде посилати в дорогу. Тої радійної матерії, котра одна може нам служити потрібним мотором, нам доведеться витрачати в сотні разів більше, ніж досі. Тим часом усі відомі нам скупчення її вичахують, нові ж знаходимо що далі, то рідше.

А не треба ж і забувати, що радіо-матерія повсякчас потрібна нам не лиш для того, щоб давати етеронефам їхню волетенську хуткість. Ви знаєте, що всю нашу технічну хемію побудовано на цих речах. Їх ми витрачаємо і в продукції «мінус-матерії», без котрої ті ж етеронефи і безліч наших аеропланів стають нічого не вартими важкими наками. Жертвувати цим необхідним вжитком активної матерії нам не доводиться.

Але ж гірше всього те, що єдина можлива заміна колонізації — синтез білків, може стати нездійснимою через ту ж саму недостачу радійних річей. Доброго для техніки і зручного для фабричної продукції синтеза білків не можна знайти на шляху старих метод синтеза — метод повільного ускладнення. Кілька літ перед цим, як ви знаєте, нам пощастило цим способом здобути роблені білки, але так мало і з такою витратою енергії й часу, що вся ця праця може мати лишень теоретичне значіння. Масову продукцію білків з неорганічного матеріялу можна налагодити лишень шляхом тих раптових і гострих змін хемічних сполучень, які переводимо ми впливом потрібних елементів на звичайну трівку матерію. Щоб добитися толку в цій справі, спеціяльно на досліди по синтезу білків мусять перейти десятки тисяч робітників і поставити мільони найріжноманітніших нових спроб. Для цього, а згодом, в разі успіху, для масової продукції білків знов

же потрібно буде витрачати силу активної матерії, якої у нас і тепер уже обмаль.

Таким чином з якого б боку ні зайти, ми можемо добре впоратись з цікавим для нас питанням лише тоді, коли знайдемо нові криниці радіоелементів. Але ж де їх шукати? Звичайно, на інших планетах; і я добре переконаний, що першу спробу варто зробити саме на Венері.

Відносно Землі можна *передбачати*, що там є багаті скупчення активних елементів. Відносно Венери їхня присутність *твердо встановлена*. Земні скупчення нам не відомі, бо ті, що їх найшли тамтешні вчені, — на жаль, нічого не варті. Скупчення ж на Венері ми вже знайшли з перших кроків наших експедицій. На Землі вони сидять, — так само мабуть, як і у нас, — глибоко під поверхнею. На Венері ж вони так близько од поверхні, що їхню радіяцію одразу ж було помічено фотографією. Коли шукати радія на Землі, то доведеться перерити її сухоземи так, як ми це зробили на нашій планеті. На це треба витратити десятки літ, та ще й можна помилитися на сподіваних. На Венері ж лишається тільки добувати те що вже є знайдене, і це можна робити без жадних зволікань.

Отже, як би ми згодом ні вирішили питання про масову колонізацію, щоб запевнити можливість самої колонізації — на моє глибоке переконання — треба негайно ж перевести невеличку, може бути тимчасову, колонізацію Венери з єдиною метою здобування активної матерії.

Звичайно, природні перешкоди зустрінуться тут величезні, але ж нам зовсім не доведеться тепер перемагати їх цілковито. Ми мусимо тільки опанувати лишень невеличкий шматочок цієї планети. Властиво, це вийде велика експедиція, котра мусить пробути там не місяці, як перші наші експедиції, а цілі роки, здобуваючи радій. Доведеться, звичайно, одночасно провадити енергійну боротьбу проти природніх умов, обороняючися од убивчого клімату, невідомих хвороб і інших небезпек. Будуть тяжкі втрати; можливо що тільки мала частина експедиції повернеться назад. Але ж спробу зробити треба.

Є багато вказівок, що найкраще місце для початку — це Острів Гарячих Бурь. Я уважно дослідив його природу і склав докладний план організації всієї справи. Як що ви,

товариші, вважаєте можливим обмірковувати його зараз, я негайно ж його вам викладу.

(Ніхто не висловлюється проти і Менні починає викладати свій план, пильно розглядаючи всі його технічні деталі. Після Менні виступають нові промовці, але всі вони говорять виключно стосовно його плану, обмірковуючи подробиці. Де-хто висловлює недовіррря успіхові експедиції, але всі згодні, що спробувати треба. Насамкінець з'їзд ухвалює резолюцію, запропоновану Менні).

X. Вбивство

ТАК глибоко приголомшила мене ця фонограма, що я не міг навіть спробувати скупчити свої думки. Я тільки почував, як холодний біль залізними лабетами стискував мені серце та як ще перед моєю свідомістю з яскравістю галюцинації поставала величезна фігура Стерні з його невблаганно спокійним обличчям. Все інше плуталось і гинуло в важкому, темному хаосі.

Як автомат вийшов я з бібліотеки. Сів у свого човника. Холодний вітер од швидкого лету змусив мене щільно загорнутися в плед і це ніби наштовхнуло мене на нову думку, котра одразу ж ствердла в свідомості і стала безсумнівною: мені потрібно лишитися на самоті. Приїхавши додому, я негайно ж її здійснив, — механічно, ніби не я, а хтось інший.

Я написав керовничій фабричній колегії, що на де-який час покидаю роботу. Еніо я сказав, що нам треба на час розлучитися. Вона тривожно допитливо поглянула на мене, зблідла, але не сказала жадного слова. Тільки після, за самої хвилини од'їзду, вона спитала, чи не хочу я побачитись із Неллою. Я відповів: «Ні» — і поцілував Еніо в останнє.

Після цього насіло на мене мертве одубіння. Холодний біль і клаптики думок. Від промов Нетті й Менні спогади лишилися бліді й пісякі, ніби все це було пусте й нецікаве. Тільки раз майнула думка: «ось чому, значить, поїхала Нетті: від експедиції залежить *усе*». Гостро й чітко згадувались окремі вирази й цілі фрази Стерні: «треба *зрозуміти*

конечність... кілька мільйонів людських зародків... повне знищення земного людства... занедужав тяжкою душевною хоробою...» Але не було ні звязку, ні висновків. Іноді мені ввижалося знищення людства як доконаний факт, але в невиразній, абстрактній формі. Біль у серці зростав і народжувалася думка, що це я завинив тому знищенню. На короткий час вирівнала свідомість, що нічого цього ще нема, та ще ж, може, й не буде. Біль однак не минався, а думка знову повільно плела своє: «Всі загинуть... і Ганна Миколаївна... і робітник Івась... і Нетті... ні, Нетті лишиться: вона марсіянка... а всі загинуть... і не буде жорстокости, бо не буде страждань... так, це обіцяв Стерні... а всі загинуть, бо я був хорий... значить — винуватий...» Клаптї важких думок коцюбли й дубіли і липалися в свідомості, холодні й нерухомі. І час ніби спинювався вкупі з ними.

Це було верзіння, тяжке, безперервне, безпомічне. Привидів навколо мене не було. Був один чорний привид в моїй душі, але ж він був — *усе*. І кінця йому бути не могло, бо спинився час.

Виникала думка про самовбивство і поволі снувалася в голові, але не заповнювала свідомости. Самовбивство видавалося і марним, і нудним: хіба ж могло воно спинити цей чорний біль, що був *усе?* Не було віри в самовбивство, бо не було віри в своє існування. Була нудьга, холод, ненависне *все*, а моє «я» зникало в ньому як щось непомітне, мізерне, безмежно мале. «Мене» не було.

Хвилинами моє самопочуття ставало таким нестерпучим, що виникало непереможне бажання кидатись навколо себе на все живе й мертве, бити, руйнувати, нищити все без сліду. Але я ще розумів, що це було б безглуздям, дитячими вередями; я зціплював зуби й утримувався.

Думка про Стерні знову й знову верталася до свідомости і нерухомо там спинювалася. Вона була тоді ніби центром всієї нудьги й болю. Потроху, дуже повільно, але невпинно, біля цього центру став формуватися намір, що згодом перетворився в чітку й неухильну постанову: «треба побачитись зо Стерні.» Навіщо, з яких мотивів бачитись, — я не міг би цього сказати. Була тільки міцна певність, що

я це зроблю. Та було також болюче тяжко вийти зо своєї нерухомости, щоб постанову здійснити.

Але нарешті надійшов день, коли у мене вистачило енергії, щоб перемогти цей внутрішній опір. Я всів до човника і поїхав до обсерваторії Стерні. Дорогою я силкувався поміркувати, про що я буду з ним говорити, але холод у серці і холод вітру паралізували мені думку. За три години я доїхав.

Вступивши до великої залі обсерваторії, я сказав одному з товаришів, що там працювали: «Хочу бачити Стерні.» Товариш пішов до Стерні і, через хвилину повернувшись, сповістив, що Стерні зараз перевіряє струменти і звільниться через чверть години; мені ж тим часом зручніше зачекати на нього в кабінеті.

Мене завели до кабінету і я всів до кріселка проти столу до писання. В кабінеті повно було різних приладів і машин, котрі я почасти вже знав, а почасти ні. Праворуч мене стояв якийсь невеличкий струмент на важкому металічному стативі з трьома ногами. На столі лежала розгорнута книжка про Землю та її мешканців. Я машинально почав її читати, але ж спинився на перших фразах і відчув знову почуття майже такого, як і перше, одубіння. Тільки в грудях, вкупі з навиклою вже нудьгою, стукалося якесь невеличке тріпотливе хвилювання. Так пропливло не знаю скілько часу.

Аж ось у коридорі залунала важка хода і до кімнати вступив Стерні зо своїм звичайним спокійним і діловитим обличчям. Він сів по другий бік столу і допитливо позирнув на мене. Я мовчав. Він перечекав хвилину, а потім запитав руба:

— Чим можу вам бути в пригоді?

Я все мовчав і нерухомо дивився на нього, як на неживу річ. Він ледве помітно повів плечима і вичікуюче росташувався в кріслі.

— Чоловік Нетті... — нарешті вимовив я через силу, напів свідомо і, насправжки, до нього не звертаючись.

— Я *був* Нетті чоловіком, — спокійно спростував він. — Ми розлучилися вже давно.

— ... Знищення ... не буде ... жорстокостю ... — провадив я далі так само поволі й напівсвідомо, висловлюючи думку, що закам'яніла мені в мозку.

— Ага, ось ви про що, — сказав він спокійно. — Але ж про це тепер уже й мови нема. Тимчасове вирішення, як ви знаєте, ухвалено зовсім іншого роду.

— Тимчасове вирішення ... — машинально проказав і я.

— Що ж до мого тодішнього пляну, — додав Стерні, — то хоч я й не зовсім од нього відмовився, але мушу сказати, що тепер міг би боронити його не так упевнено.

— **Не зовсім ...** — знову проказав я.

— Ваше здоровля і участь у нашій спільній роботі почасти зруйнували мою аргументацію ...

— Знищення ... почасти, — перебив я і мабуть вся нудьга й мука надто яскраво вималювались у моїй іронії, бо Стерні зблід і тривожно позирнув на мене. Наступила тиша.

Зненацька холодні лабети болю з нечуваною, неймовірною силою стиснули мені серце. Я відсахнувся до спинки

Я вихопився з крісла, завдаючи страшного удару Стерні (стор. 138).

крісла, щоб утриматись од безумного крику. Рука моя цупко ухопила щось тверде й холодне. Я відчув важку зброю в своїй руці і стихійно непереможний біль став мені лютим одчаєм. Я вихопився з крісла, завдаючи страшного

удару Стерні. Одна з ніг стативи поцілила йому у висок і він, не скрикнувши й не простогнавши, похилився набік, як інертна маса. Я одкинув свою зброю, вона задзвеніла й загуркотіла по машинах. Вже було по всьому.

Я вийшов до коридору і першому ж товаришеві, котрого зустрів, сказав:

— Я убив Стерні.

Той зблід, швидко зайшов до кабінету; та там він, певно, швидко переконався, що поміч уже непотрібна, і одразу ж вернувся до мене. Він одвів мене до своєї кімнати і, доручивши іншому товаришеві, що там був, покликати телефоном лікаря, а самому піти до Стерні, — лишився вкупі зо мною. Я сам спитав у нього:

— Енно тут?

— Ні, — відповів він, — вона поїхала на кілька день до Нелли.

Потім знову наступила мовчанка, доки не приїхав лікар. Він спробував розпитати мене про подію, — я сказав, що мені не хочеться балакати. Тоді він одвіз мене до найближчої лікарні душевнохорих.

Там мені дали велике й зручне помешкання і довго мене не турбували. Це було все, чого я міг бажати.

Ситуація видавалася мені ясною. Я забив Стерні і тим загубив усе. Марсіянці на ділі бачать, чого їм ждати від спілки з земними людьми.

Вони бачать, що навіть той, кого вони вважали найбільш здатним ввійти в їхнє життя, не може їм дати нічого, крім насильства й смерти. Стерні вбито — ідея його оживає. Остання надія гине, земний світ засуджено. А я всьому винуватець.

Ці ідеї швидко виникли мені в голові після вбивства і непохитно, вкупі зо спогадом про нього, там запанували. Їхня холодна безсумнівність спочатку, навіть, до певної міри мене заспокоювала. Але потім нудьга й біль знову почали зростати, — здавалося, без краю.

Сюди ж приєдналася й глибока до себе огида. Я почував себе зрадцею усього людства. Миттєва іноді невиразна надія, що марсіянці мене заб'ють; але зразу ж являлась думка, що я для них надто бридкий, що їхнє призирство

стане тут їм на перешкоді. Вони, правда, приховували огиду до мене, але ж я, всупереч всім їхнім зусиллям, бачив її добре.

Скільки часу минуло так, я не знаю. Нарешті лікар прийшов до мене і сказав, що мені потрібно змінити оточення і що мене вирядять на Землю. Я думав, що за цими словами приховано мені смертну кару, але проти цього нічого не мав. Я тільки просив, щоб тіло моє викинули яко мога далі од усіх планет, — воно могло опоганити їх.

Враження подорожі назад у моїх спогадах дуже невиразні. Знаних мені осіб біля мене не було; я ні з ким не балакав. Свідомість не було сплутано, але з оточення я не помічав майже нічого. Мені було однаково.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

І. У Вернера

ЯКИМ чином опинився я в лікарні мого старого товариша доктора Вернера, — не пригадую. Це була земська лікарня однієї з північних губерень, відома мені ще раніше з листів Вернера: була вона за кілька верстов од губернського міста, була дуже кепсько влаштована і завжди неймовірно переповнена. Був у неї надзвичайно спритний економ і нечисленний, замучений працею медичний персонал. Доктор Вернер провадив уперту війну з дуже ліберальною земською управою за економа, за кілька зайвих бараків, котрі вона будувала дуже неохоче, за церкву, котру вона добудовувала хоч ти тут що, за плату працівникам і т. д. Замість одужувати, хорі спокійно боженоліли остаточно, як, також, мерли од сухот через недостачу свіжого повітря й доброї їжі. Сам Вернер, звичайно, давно втік би звідси, коли б не примушували його залишатись особливі обставини, сполучені з його революційним минулим.

Але мене вся ця благодать земської лікарні аж ні трохи не зачепила. Вернер був гарний товариш і не задумався, щоб пожертвувати для мене своїми вигодами. В своєму великому помешканню, одведеному йому як старшому лікареві, він дав мені дві кімнати, в третій поруч з ними поселив молодого фельдшера, а в четвертій — одного партійного товариша, котрому треба було переховуватись, зачисливши його як служку для догляду хорого. Звичайно, тут не було особливого комфорту, а догляд за мною, по при всю делікатність моїх товаришів, був значно

помітніший, ніж у марсіянців, але й для мене все це було однаковісінько.

Доктор Вернер, як і марсіянські його колеги, мене майже не лікував — інколи лишень давав сонного, піклувався ж найперше про те, щоб було мені зручно й спокійно. Що-ранку й що-вечора він заходив до мене після ванни, котру зготовляли мені мої пестовливі товариші; але ж заходив він лише на хвилину і обмежувався запитанням, чи мені, часом, чого не потрібно. Я ж за довгі місяці хороби зовсім одвик балакати і або одповідав йому лишень одне «ні», абож і зовсім не одповідав нічого. Але його уважливість мене зворушувала, а в той же час я уважав, що ніяк не вартий такого відношення і мушу йому про це заявити. Нарешті мені пощастило скупчити сили до тої міри, щоб сказати йому, що я душогуб і зрадця, і що через мене загине все людство. Він не заперечив мені, тільки посміхнувся і після того став навідуватись частій.

Поволі зміна оточення почала справляти свій доброчинний вплив. Біль слабше тиснув мені серце, нудьга блідла, думки рухливішали, колорит їхній світлішав. Я почав виходити з кімнат, гуляти по саду і в сумежному гайку. Хтось із товаришів повсякчас був поблизу; це була не так приємна річ, але я розумів, що не можна ж, справді, душогуба пускати самого гуляти собі на волі; іноді я й починав з ними розмовляти, — на пусті теми, звичайно.

Була рання весна і відродження життя навкруги вже не загострювало моїх болючих спогадів; слухаючи щебетання пташок, я навіть до певної міри журливо заспокоювався на думці, що вони лишаться й житимуть, що на загин засуджено одних лишень людей. Раз якось біля гайка зустрів мене слабоумний хорий, що йшов із заступом працювати на поле. Він негайно ж мені представився, надзвичайно гордовито — у нього була манія величности — видаючи себе за урядника. Це, певне, була найвища влада, яку він знав за час життя на волі. Вперше за час моєї хороби я несамохіть засміявся. Я почував батьківщину навкруги себе і, як Антей, підживляв себе — правда, дуже повільно, новими силами од рідної землі.

II. Було, чи не було

КОЛИ я став більше думати про оточення, мені схотілося довідатись, чи знає Вернер і два інших товариші, що зо мною було і що я зробив. Я спитався у Вернера, хто привіз мене до лікарні. Він відповів, що я приїхав з двома невідомими йому молодими людьми, котрі не могли оповісти йому про мою хоробу нічого цікавого. Вони сказали, що випадково зустріли мене в столиці цілковито хорого, що знали мене ще до революції, коли чули од мене про доктора Вернера, чому й вирішили звернутись саме до нього. Вони од'їхали того ж таки дня. На Вернера вони справили враження людей певних, котрим не було підстави не вірити. Сам же він випустив мене з очей вже за кілька літ перед цим і ні від кого не міг дістати жадної звістки за мене.

Я хотів розповісти Вернерові історію мого вбивства, але не видавалось мені дуже тяжкою справою через заплутаність її і безліч таких подробиць, котрі кожній безсторонній людині могли б видатися занадто чудними. Я пояснив свою замороку Вернерові і від нього почув несподівану відповідь:

— Буде найкраще, коли ви не станете мені зараз оповідати нічого. Це не пособить вашому одужуванню. Спершу я, звичайно не буду, але й історії вашій, однаково, не повірю. Ви запедужали на меляхолію, в котрій люде цілком щиро приписують собі вигадані злочинства, а їхня пам'ять, пристосовуючись до їхнього верзіння, витворює фальшиві спогади. Але як і ви мені теж не повірите, доки не одужаєте, з тому — краще одкласти ваше оповідання на потім.

Коли б ця розмова відбувася за кілька місяців до того, я, безперечно, побачив би в словах Вернера найбільше до себе недовір'я й призирство. Але тепер, коли моя душа шукала відпочинку й заспокоєння, я поставився до справи цілком інакше. Мені приємно було думати, що про моє злочинство товариші не знають і що про сам факт його ще можна законно сумніватися. Я став думати про це менше й рідше.

Одужування пішло хутчій, тільки врядигоди верталися инколи приступи старої нудьги, але ж уже не на довгий час. Вернер одверто був з мене задовольнений і навіть майже зняв з мене і медичний доглял. Одного, якось, разу, пригадуючи його думку про моє «верзіння», я попросив його дати мені на перегляд якусь типову історію подібної ж до моєї хороби, з числа тих, що він сам спостерігав тут у своїй лікарні. З великим вагапним і справжньою неохотою, він, однак, мене задовольнив. З великої купи історій хороби він на моїх очах вибрав одну і подав її мені.

Тут росповідалося про людину з далекого, закинутого села, котру злидні погнали на заробітки в столицю, на одну з найбільших там фабрик. Життя великого міста нового робітника, певне, дуже приголомшило і, як росказувала вже жінка його, він довгий час ходив «наче не свій». Потім пе минулося і він жив і працював, як і інші. Коли вибухнув на фабриці страйк, він був вкупі з товаришами. Страйк був довгий і впертий: і йому, і його жінці та дитині довелося голодувати. Тут він зненацька «зажурився», став докоряти собі за те, що одружився й прижив дитину і що взагалі жив «не по-божому».

Потім він почав «забалакуватись» і його одвезли до лікарні, а звідти до земської лікарні тої губерні, де він на родився й жив. Він запевнював, що зламав страйк і видав товаришів, як також «доброго інженера», котрий потай під тримував страйк і котрого за це уряд повісив. Випадково я був добре обізнаний з історією всього цього страйку — я тоді працював у столиці: на ділі жадного зрадництва там не траплося, а «доброго інженера» не лише не було скарано на горло, а й навіть не арештовано. Хороба завер шилась для робітника добре: він одужав.

Ця історія вплинула на мої думки досить своєрідно. Стали виникати сумніви, чи справді вчинив я вбивство, чи може, як казав Вернер, це було «пристосовування моєї пам'яти до верзіння меланхолії»? Того часу всі мої спогади з життя серед марсіянців були навдивовижу невиразні й бліді і висіли в голові, як якісь пошматовані клапті; і хоч картина злочинства пригадувалась найяскравіше, але ж і вона якось плуталась і блідла перед безпосередніми й яснішими враженнями сучасного. Часами я одкидав ці лех-

подухи й приємні сумніви і гостро відчував, що все *було* і що нічим його не зміниш. Та потім сумніви й софізми вертались: вони дозволяли мені спекатись думки про ми пуле. Люде ж так охоче вірять тому, що їм подобається... І хоч десь під сподом душі ще тревала свідомість, що це — брехня, я, проте, вперто їй віддавався, як віддаються всяким радісним мріям.

Тепер я думаю, що без цього самообдурювання одужав би я і не так швидко, і не так цілковито.

III. Життя краю

ВЕРНЕР старанно ухиляв од мене всякі вражіння, котрі могли б «ушкодити» моє здоровля. Він не дозволив мені заходити до себе в саму лікарню, і з усіх душевно хорих, що там були, я міг бачити лише тих безнадійно одурілих і дегенератів, котрі ходили на волі і працювали на полі, в гайку й саді; а тут мені не було нічого цікавого: я дуже не люблю всього безнадійного, всього непотрібного й засудженого. Мені кортіло подивитись на гострих хорих саме на тих, що ще можуть одужати, особливо ж на меланхоліків та веселих маніякальних. Вернер обіцяв, що сам мені їх покаже, коли я вже досить добре одужаю, — але ж усе зволікав та й зволікав. Так мені й не довелося їх побачити.

Ще старанніше силкувався Вернер ізолювати мене від усього політичного життя мого краю. Він, напевне, гадав, що хороба моя вийшла не з чого іншого, як з тяжких вражінь революції; йому й на думку не спадало, що я весь час був од краю одірваний і навіть не міг знати, що там робиться. Це повне незнання він поєднав собі простісіньким забуттям, за котре я мусив дякувати своїй хоробі, і вважав, що воно дуже мені корисне. І він не лиш сам нічого мені про всі ці справи не оповідав, але й заборонив це робити і моїм доглядачам. А в цілому його помешкані не було ані жадної газети, ні жадної книжки з місячників за останні роки: все це він ховав у себе в кабінеті, у лікарні. Я мусив був жити на політично дикому острові.

Спочатку, коли мені хотілося тільки спокою й від починку, таке становище мені подобалось. Але далі, в міру прибуття нових сил, мені почало ставати все тісніше у цій ракушці; я почав чіплятися з запитаннями до своїх товаришів, а вони, слухаючись лікарського припису, відповідати мені одмовлялись. Було досадно й нудно. Я став шукати способу визволитися спід свого політичного карантину і спробував переконати Вернера, що я вже досить одужав, щоб уже мати змогу читати газети. Але ж спроба вийшла даремною: Вернер пояснив, що це ще річ завчасна і що він сам скаже, коли можна вже буде перемінити дієту для мого розуму.

Треба було, отже, вжити хитрощів. Я повинен був найти собі прихильника серед своїх товаришів. Фельдшера схилити на свій бік було б дуже тяжко: він був надто високої думки про свій професіональний обов'язок. Я скерував свої зусилля на іншого доглядача, товариша Володимира. Тут великого опору не трапилося.

Володимир колись був робітником. Малої освіти і майже хлопець віком, він був салдатом революції, але салдатом уже випробованим. Під час одного знаменитого погрому, де безліч товаришів загинула від куль і в огні пожежі, він пробив собі дорогу через юрбу погромників, застреливши їх кілька чоловіка і не зазнавши якимсь чином жадної рани. Потім він довго блукав нелегальним по ріжних містах і селах на невдячній і небезпечній ролі перенощика зброї й літератури. Нарешті, земля стала вже надто пекти йому ноги і він змушений був на де-який час сховатися до Вернера. Про все це довідався я, звичайно, згодом. Але з самого початку я помітив, що юнака дуже гнітить недостача освіти і трудноші самостійної праці без попереднього здобуття потрібної наукової дисципліни. Я почав учити його: справа пішла добре і дуже скоро я назавжди завоював його серце. Далі вже була справа пуста. На медичні міркування Володимир взагалі зважав мало і у нас з ним відбулася невеличка змова, котра спаралізувала суворість Вернера. Оповідання Володимира, газети, журнали й політичні брошюри, котрі він потай мені приносив, швидко розгорнули передо мною життя краю за час моєї відсутности.

Революція йшла нервово і болюче затягалася. Робітнича кляса, виступивши першою, спочатку, завдяки раптовості свого нападу, досягла великих перемог; але ж потім, не підтримана в рішучу хвилю селянськими масами, дістала лютої поразки від з'єднаних сил реакції. Поки робітники скупчували енергію для нового бою та вичікували селянського арієргарду революції, між старою поміщицькою владою і буржуазією почалися пертрактації, — спроби сторгуватися і погодитися для спільного задушування революції. Спроби ці було переводжувано в формі парляментської комедії; вони повсякчас закінчувалися провалом, через непримиренність кріпаковласників реакціонерів. Парляменти-іграшки скликувано було та брутально розгоновано один за одним. Втомлена бурею революції, залякана самостійністю й енергією перших виступів пролетаріяту, — буржуазія все правішала. Селянство, в масі своїй цілком революційне, повільно засвоювало політичний досвід, освітлюючи шлях до вищих форм боротьби огнем безлічи пожеж. Стара влада поруч задавлювання селянства пробувала частину його купити продажем земельних участків, але ж вела всю справу в таких копійчаних розмірах і так безглуздо, що нічого з того не вийшло. Повстанські виступи окремих партизанів і груп що день то частішали. В країні панував нечуваний ніде в світі подвійний терор — згори й знизу.

Видно було, що країна йшла до нових, рішучих боїв. Але ж такий довгий і повний хитань був цей шлях, що багато борців встигло втомитися і навіть впасти в одчай. З боку радикальної інтелігенції, що брала участь у боротьбі здебільшого своїм співчуттям, зрада сталася майже поголовна. Та за нею, звичайно, жаліти не було чого. Але навіть серед де-котрих моїх товаришів встигли загніздитись нудьга й безпорадність. І цей факт свідчив, як безмежно тяжке було революційне життя за минулий рік. Сам я, свіжа людина, що пригадувала початок боротьби, але не зазнала потім жадного гніту всіх поразок, — бачив дуже добре все безглуздя цього одсвіжування революції. Я бачив, як усе переміпилося за ці роки, скільки нових елементів приєдналося до боротьби, як безнадійно неможлива рівновага між реакцією й терором. Нова хвиля неминуче насувалася.

Доводилося, однак, жлати. Я розумів, як болюче тяжко працювати в таких умовах товаришам. Але сам я не хапався йти до них, навіть незалежно від думки Вернера. Я гадав собі, що краще набратися сили, щоб було що витрачати, коли за нею явиться поважна потреба.

За час довгих гулянок у гайку ми з Володимиром обмірковували шанси й умови майбутньої боротьби. Мене глибоко зворушували його наївно героїчні пляни й мрії. Він видавався мені шляхетною, гарною дитиною, котрій судилася така ж проста й безпретензійна смерть, якою було його молоде життя. Цінні жертви призначає собі революція і прекрасною кров'ю червонить вона свій пролетарський прапор...

Не один Володимир видавався мені дитиною. Багато чого наївного й дитячого, чого я перше ніби не помічав і не почував, бачив тепер я і в Вернері, старому робітникові революції, і в інших товаришах, котрі мені згадувались, — навіть у наших ватажках... Всі люде, котрих знав я на Землі, уявлялися мені напів дітьми, підлітками, що невиразно приймають життя і в собі, і навкруги себе та напів свідомо віддаються внутрішній і зовнішній стихійності. В цьому почутті не було й краплинки поблажливости чи призирства, була лиш симпатія й братерський інтерес до людей-зародків, дітей молодого людства.

IV. Конверт

ГАРЯЧЕ літнє сонце ніби розтопило лід, що сковував життя країни. Вона прокидалася і блискавки нової грози вже спалахували на обрії, а приглушене гуркотіння починало долітати з низів. І це сонце, і це прокидання пригрівали мені душу й підносили мої сили: я почував, що скоро буду такий здоровий, як ще ніколи за все своє життя.

В цьому невиразному, радому життю стані, мені не хотілося думати про минуле і приємно було відчувати, що я вже забутий усім світом, забутий всіма... Я лаштувався ожити для товаришів у такий час, коли нікому й на думку не спало б розпитувати мене про роки моєї відсутности.

коли всім буде надто ніколи і моє минуле потоне на довгий час у бурхливих хвилях нового доплину. Коли ж мені траплялося помічати факти, що викликали сумніви що до певности цих моїх надій, то в мене виникала тривога й занепокоєння і невиразна ворожість до всіх, хто ще міг за мене згадувати.

Одного літнього ранку Вернер, вернувшись з лікарні після огляду хорих, не пішов до саду відпочивати, — як це робив звичайно, бо цей огляд його дуже втомлював, — а навідався до мене і став старанно розпитувати мене про моє самопочуття. Мені видалося, що він *затямлював* мої відповіди. Це була трошки не зовсім звичайна річ і я спочатку подумав, чи не догадався він, часом, про таємницю моєї з Володимиром маленької змови. Але ж із розмови я швидко помітив, що йому ніщо таке й на думку не спадає. Потім він знов же пішов не в сад, а до свого кабінету і лишень через пів-години побачив я через вікно, що він гуляє вже своєю улюбленою темною алеєю. Я не міг не думати про ці дрібниці, бо ж нічого поважнішого навкруги мене взагалі не було. Після ріжних здогадів я спинився на тому, що Вернер мав написати комусь, — на його спеціяльне прохання, звичайно, — докладне справоздання про стан мого здоровля. Почту йому завжди носили вранці, до його кабінету в лікарні, — цього разу він, певне, дістав там листа з запитанням про мене.

Од кого лист і навіщо? Довідатись про це, та ще й негайно, стало мені конечною потребою для заспокоєння. Питати у Вернера не доводилось, — він чомусь не вважав можливим сказати мені це, бо ж інакше сказав би й сам, без якихсь там розпитувань. Чи не зна чого Володимир? Ні: каже, що не зна нічого. Я став міркувати, яким би способом достукатися правди.

Володимир охоче став мені до помочи. Моя цікавість на його думку була цілком законною, притайкуватість же Вернера, — безпідставною. Не довго думаючи, він перевів справжній трус по кімнатах Вернера та в його медичному кабінеті, але ж нічого цікавого не знайшов.

— Він, певне, або носить цього листа з собою, або я не здав його й викинув, — сказав Володимир.

— А куди він кидає подрані листи й папери? — спитав я.

— У кошик під столом у кабінеті. — відповів Володимир.

— Добре, тоді принесіть мені всі клаптики, котрі знайдете в тому кошикові.

Володимир пішов і хутко вернувся.

— Там нема жадних клаптиків, — заявив він. — Осьтільки що я знайшов там: конверт листа, з печатки судячи - сьогодняшнього.

Я взяв конверт і зиркнув на адресу. Земля попливла мені спід ніг і стіни почали падати на мене...

Рука Нетті!

V. Підсумки

СЕРЕД того хаоса спогадів і думок, що знявся в моїй душі, коли я побачив, що Нетті була на Землі і не схотіла побачитись зо мною, для мене спочатку виразно повстав лише кінцевий висновок. Він виник ніби сам собою без жадного помітного логічного процесу і був цілком певний. Але я не міг обмежитись лише на тому, щоб просто як найшвидче його здійснити. Я хотів також до-ладу й чітко змотивувати його для себе й для інших. Особливо ж не міг я пристати на те, щоб мене не зрозуміла і Нетті, та полічила б за безпосередній порив почуття те, що було логічною конечностю, що неминуче випливало з усієї моєї історії. Тому я повинен був перш за все до-ладу росповісти свою історію, — росповісти для товаришів, для себе, для Нетті... Ось що породило мій рукопис. Вернер, котрий прочитає його перший — на другий день після того, як ми з Володимиром зникнемо, — потурбується, щоб його було видано, з потрібними, розуміється, для конспірації змінами. Це мій єдиний йому заповіт. Дуже жалкую, що не доведеться стиснути йому руку на прощання...

В міру того, як я писав оці спогади, минуле проясновалося переді мною, хаос оступався перед певним і моя роля та вся моя діяльність повставали перед свідомостю як

найяскравіше. В здоровому розумі й твердій пам'яті, можу я тепер підкреслити всі підсумки...

Ніяк не можна сперечатися, що доручена мені справа вийшла не по моїм силам. Де ж лежала причина мого банкрутства? І як можна пояснити помилку гострозорого, глибокого психолога Менні, що так невдало вибрав саме мене для цієї справи?

Я пригадую свою про це з Менні розмову за тих щасливих для мене часів, коли кохання Нетті вливало мені безмежну віру в свої сили.

— Як сталося, — спитався я, — що ви, Менні, з безлічі ріжноманітного люду нашої країни, що зустрічали ви в своєму шуканню, ви саме мене визнали за найбільш здатного на ролю представника Землі на Марсі?

— Вибірати не дуже то й було з кого, — відповів він — Сфера вибору одразу ж мусила обмежитись представниками наукового революційного соціялізму: всі інші світогляди значно більш чужі нашому світові.

— Добре, але ж і серед цієї течії ви зустрічали людей безперечно дужчих і талановитіших за мене. Ви знали того, кого ми жартома зовемо Дідом Гори: ви знали товариша Поета...

— Так, я уважно доглядався до них. Але Дід Гори — це людина виключно боротьби й революції: наш світ йому зовсім не насус. Він — залізо, а залізні люде не гнучкі: в їхній природі безліч консервативізму. Що ж до Поета, то в нього не вистачило б здоровля. Він надто багато пережив, блукаючи по всіх верствах вашого світу, щоб йому можна було подужати перехід ще й до нашого світу. Крім того, обидва вони — і політичний ватажок, і художник слова, до котрого прислухаються мільони, — надто потрібні тій боротьбі, що у вас іде зараз.

— На останнє я охоче пристаю. Але ж коли так, то я нагадаю вам про філософа Міркого. Його професіональна звичка ставати на найріжноманітніші точки погляду, порівнювати їх і погоджувати, здається мені, чимало полекшила б йому труднощі справи.

— Це так, але ж він — людина посамперед абстрактної думки. Щоб пережити нове життя чуттям і волею, на це ледве чи вистачило б йому душевної свіжости. Він спра-

вив на мене враження навіть трохи притомленої людини. а це ж, як ви розумієте, перешкода найтяжча.

— Хай і так. Але серед пролетарів, що суть основою й найпершою силою нашої течії, — хіба серед них не могли ви знайти те, що вам було потрібне, найлегше?

— Так, шукати там було б краще за все. Але ж... здебільшого, їм бракує одної прикмети, котру я визнавав необхідною: широкої, ріжнобічної освіти, що стояла б на всій височіні вашої культури. Це й одхилило лінію моїх шукань у інший бік.

Так говорив Менні. Його сподіванки не справдились. Та чи ж значило це, що йому взагалі не було кого взяти, що ріжниця між обома культурами є глибоченним проваллям для окремої особи, проваллям, подолати котре може тільки ціле суспільство? Думати так було б може і втішно для мене особисто; але в мене лишається ще поважний сумнів. Я гадаю, що Менні слід би було ще переглянути своє останнє міркування, — що до товаришів робітників.

Бо ж на чому я, властиво, провалився?

На перший раз це сталося таким чином, що волетенська хвиля вражінь з чужого життя в його неймовірному багатстві затопила мою свідомість і поруйнувала лінії її берегів. З допомогою Нетті я пережив кризу й упорався з нею. Але чи не зросла, часом, над міру ця криза через ту підвищену чутливість та затонченість засвоювання, що властива людям спеціяльно розумової праці? Чи не могло б бути, що натура трохи примітивніша, трохи менш складна, зате ж органічно більш витревала й міцна, упоралась би з тим переходом зо значно меншими муками? Чи не могло б бути, що ввійти в нове, вище життя мало освіченому пролетареві коштувало б менших зусиль, бо, хоч йому й довелось би більше вчитися вперше, так зате ж значно менше треба було б переучуватися, що є працею найтяжчою... Мені здається, що це була б річ можлива. І я думаю, що Менні тут помилився, надавши рівневі культурности більше ваги, ніж культурній силі розвитку.

В-друге душевні мої сили розбилися об сам *характер* тої культури, в котру я спробував вступити всією своєю істотою: мене проголомшила її височінь, глибина її соціяльного звязку, чистота й прозорість її міжлюдських відносин.

Промова Стерн, що так гостро висловила недомисленість двох типів життя, була тільки приводом, тільки останнім імпульсом, що скинула мене в ту чорну безодню, до котрої стихійно й невблаганно вела мене суперечність між моїм внутрішнім життям і всім соціяльним оточенням — на фабриці, в родині, в приятельських стосунках. І знов же, чи не сталася ця суперечність значно дужчою й гострішою саме для мене, революціонера-інтелігента, що ввесь час дев'ять десятих своєї праці виконував або безпосередньо на самоті, або ж в умовах однобічної нерівности з товаришами співробітниками, як їхній учитель і керовник, в умовах *відокремлення* своєї особи сповіж інших? Чи не виказалась би ця суперечність слабшою для людини, що дев'ять десятих свого трудового життя перебуває хоч і в примітивному нерозвиненому, та все ж товариському осередкові з його, може бути, трохи недоладною, але ж справжньою рівністю співпрацівників? Мені знов здається, що це й справді так, і я гадаю, що Менні слід було б поновити свою спробу, на цей раз уже з іншого боку...

А потім, самому вже мені лишається те, що жило поміж двома банкрутствами, що дало мені енергію і мужність для довгої боротьби, те, що й досі дозволяє мені без почуття приниження підкреслювати її підсумки. Це — любов Нетті.

Безперечно, любов Нетті була непорозумінням, помилкою її шляхетного й палкого серця. Але ж ця помилка *вийшла можливою* — цього ніхто не одніме і ніщо не змінить. Тут для мене порука і за справжню близькість двох світів і за їх майбутнє злиття в один, нечувано прекрасний і гармонійний.

А сам я... та тут підсумку нема жадного. Нове життя мені закрите, а старого — я вже не хочу; я не належу до нього вже ні своєю думкою, ні чуттям. Нема чого й міркувати.

Час кінчати. Мій спільник чекає на мене в садку: ось і його сігнал. Завтра ми обидва будемо далеко звідси. На шляху туди, де життя шумує й ллється через край, де так легко стерти ненависну для мене межу між минулим і майбутнім. Прощавайте, Вернер, старий, любий товаришу!

Живи ж, нове, краще життя, і привіт тобі, його світлий привиде, моя Нетті!

З листа доктора Вернера літераторові Мірскому

(Лист без жадного числа — мабуть, через неуважливість Вернера).

. . . . . .

Канонада вже давно була вщухла, а поранених усе везли та й везли. Величезна більшість їх були не міліціонери і не салдати, а мирні мешканці: багато було жінок і навіть дітей: всі громадяне рівні перед шрапнелью. У мій шпиталь, найближчій до театру бою, везли здебільшого міліціонерів та салдат. Чимало ран від шрапнелі та гранатних скалок творили надмірно тяжке вражіння навіть на мене, старого лікаря, що колись кілька років працював за хірурга. Але над усім цим жахом вітало й панувало одне світле чуття, одне радісне слово: «перемога»!

Це наша перша перемога в нинішньому великому бої. Але всякому видно, що вона вирішує справу. Терези похилилися в наш бік. Перехід до нас цілих полків ворога з артилерією — свідчить добре. Страшний суд почався. Присуд його буде не милостивий, але справедливий. Давно вже час кінчати...

На улицях кров і сміття. Сонце від диму пожеж і канонади почервоніло зовсім. Але ж не зловісним видається воно нашим очам, а радісно-грізним. В душі бренить бойовий спів, спів перемоги . . . . . .

. . . . . .

Леоніда привезли до мого шпиталю біля півдня. Він дістав небезпечну рану в груди і кілька дрібних, дряпаних. Він ще серед ночи вирядився з п'ятьма «гренадирами» в ті части міста, що були ще під владою ворога. Доручення йому полягало в тім, щоб кількома одчайдушними нападами посіяти там тривогу й деморалізацію. Він сам запропонував цей плян і сам же зажадав його виконати. Як людина, що за старих часів довго тут працювала, а тому й добре знала всі куточки міста, він міг упоратись з цією безнадійно геройською справою краще за кого іншого і старший начальник міліції після деякого вагання при

став на його пропозицію. Їм пощастило дістатися зо своїми гранатами до одної з батарей ворога і з сусіднього даху викликати вибух кількох пак з набоями. Серед паніки ол

кинув першу гранату в офіцера, а другу в найближчу купку драгун (стор. 156)

вибухів вони збігли вниз, попсували гармати і висадили в повітря решту набоїв. Тут Леонід дістав кілька перших ран від скалок з набоїв. Спішно після цього тікаючи, вони віч-на-віч опинилися перед відділом ворожих драгун. Леонід передав команду Володимирові, котрий був йому ад'ютантом, а сам з останніми двома гранатами шатнувся під найближчу браму, де й засів, поки товариші відходили, використовуючи ріжні випадкові захистки, та енергійно одстрілюючись. Він пустив мимо себе більшу частину ворожих драгун і кинув першу гранату в офіцера, а другу в найближчу купку драгун. Драгуни сипнули в-ростіч, а наші вернулись і взяли Леоніда, тяжко пораненого скалкою з другої своєї гранати. Вони успішно приставили його до наших ліній ще до світу, а потім передали на мої турботи.

Скалку гранати пощастило вийняти одразу ж, але виявилось, що вона зачепила легені, отже становище пораненого було дуже небезпечне. Я поклав його яко мога краще і зручніше, але ж однак, одного не міг йому дати: — повного спокою, котрий йому так потрібний. Перед світом бій відновився, його гуркотіння було дуже добре у нас чути і неспокійний інтерес до його ходи підвищував Леонідові його пропасницю. Коли почали надвозити нових поранених, він став хвилюватися ще дужче і змусив мене по змозі ізолювати його, поставивши навкрути нього параван щоб він хоч не бачив чужих ран. . . . . .

. . . . . .

Біля четвертої години дня бій ущух, наслідки його вже було видно. Я був на розгляді поранених і на поділі їх на групи. В цю хвилю подали мені картку тої особи, котра кілька тижнів перед тим довідувалась у мене листом про здоровля Леоніда, а потім являлася до мене сама і мусила заїхати до вас з моєю рекомендацією, щоб перечитати його рукопис. Тому, що ця дама, безперечно, — товариш і, очевидно, — лікар, я запросив її безпосередньо до себе в палату. Як і тоді, коли я бачив її вперше, вона була під темною вуалькою, котра майже завсім ховала риси її обличчя.

— Леонід у вас? — запитала вона не здоровкаючись зо мною.

— Так, — відповів я, — не турбуйтесь понад міру. Рана його хоч і небезпечна, але я гадаю, що виходити його можна.

Вона швидко й тямуче поставила мені низку питань, щоб вияснити становище хорого. Потім вона забажала його побачити.

— А чи ж не схвилює його це? — заперечив я.

— Безперечно, схвилює, — відповіла вона. — Але це завдасть йому менше шкоди, ніж користи. Ручуся вам за це.

Тон її був цілком рішучий і упевнений. Я побачив, що вона тямить, що каже, і не міг їй одмовити. Ми пішли до палати, де лежав Леонід і я жестом вказав на параван, сам же лишився по сусідству, біля ліжка іншого тяжко пораненого, котрого я однаково мусив оглянути. Я хотів прослухати всю її розмову з Леонідом, щоб в разі потреби — вплутатись.

Заходячи за параван, вона трохи підсмикнула вуальку. Я бачив її силует через не дуже прозору тканину паравану і міг помітити, як вона нахилилася над хорим.

— Машкара ... — через силу вимовив Леонід.

— Твоя Нетті! — відповіла вона, і стільки ніжности й ласки почув я в тих двох словах, вимовлених тихим молодійним голосом, що моє старе серце затріпотіло в грудях, опановане до болю радісним співчуттям.

Тут вона якось гостро ворухнула руками, ніби розстібала комірця і, як мені видалось, зняла з себе капелюха з вуалькою, а потім ще ближче похилилась до Леоніда. Наступила хвилинка мовчанки.

— Я, мабуть, умираю, — сказав він тихо, тоном запитання.

— Ні, Ленні, життя перед нами. Рана твоя не смертельна, навіть не небезпечна ...

— А вбивство? — заперечив він тяжко тривожно.

— Це була хороба, мій Ленні. Заспокойся, цей порив смертельного болю не стане ніколи між нами, як не стане й на шляху до нашої спільної великої мети. Ми дійдемо до неї, мій Ленні ...

Тихий стогін вихопився йому з грудей, але це не був стогін болю. Я пішов, бо відносно свого пораненого вже

вияснив усе, що було треба, а підслухувати далі чуж розмову не личило, та й не було для чого. Через кілька хвилин невідома, знову в капелюсі й вуальці, викликал мене ще раз.

— Я візьму Леоніда до себе, — заявила вона. — Леоні сам цього хоче та й умови догляду у мене кращі ніж тут отже ви можете не турбуватись. Двоє товаришів вниз чекають. Накажіть дати їм ноші.

Сперечатися не доводилось: у нашому шпиталі умов справді не так блискучі. Я спитав її адресу, — це був дуже близько — і ухвалив собі завтра ж навідатись д Леоніда. Прийшло двоє робітників, обережно поклали йог на ноші, і понесли . . . . . .

. . . . . .

(Приписка на другий день)

І Леонід і Нетті без жадного сліду зникли. Оце зара зайшов я до їхнього помешкання: двері одчинено, кімнат порожні. На столі у великій залі з одчиненим навстеже великим вікном побачив я адресовану собі записку. В ні тремтючою рукою було написано лишень кілька слів:

«Привіт товаришам. До побачення.

Ваш Леонід.»

Дивне діло: не відчуваю жадного занепокоєння А смертельно втомився за ці дні, бачив багато крові безліч страждань, котрим безсилий був пособити, надивився на картини загину й руїни: а на душі все ж радісн й ясно.

Все, що було гіркого, — вже за плечима. Боротьб була довго й тяжка, але перемога перед нами . . . дал боротьба буде легша

КІНЕЦЬ

ЗМІСТ:

ист д-ра Вернера 4
копис Леоніда 5

Частина перша

I. Розрив 5
II. Запросини 9
III. Ніч 14
IV. Пояснення 19
V. Одплиття 22
VI. Етеронеф 27
VII. Люде 32
III. Призвичаювання 38
IX. Минуле 44
X. Прибуття 51

Частина друга.

I. У Менні 55
II. На заводі 60
III. Дім пітей 60
IV. Музей мистецтва 76
V. У лікарні 84
VI. Праця й привиди 90
VII. Нетті 96

Частина третя.

I. Щастя 100
II. Розлука 101
III. Фабрика одежі 103
IV. Енно 107
V. У Нелли 110
VI. Шукання 116
VII Стерні 110
III. Нетті 129
IX Менні 133
X. Вбивство 135

Частина четверта.

I. У Вернера 141
II. Було, чи не було? 143
III Життя краю 146
IV. Конверт 148
V. Підсумки 150
ривки з листа д-ра Вернера 154

„КОСМОС"

Україно-Америк. Вид. Т-в

Вийшло з друку:

1. **Ю. Стеклов.** Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16°, 112 стор.
2. **Проф. О. Синявський.** Порадник української мови. 1923, 16°, 144 стор.
3. **А. Богданов.** Червона зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1923 16°, 160 стор.

Друкується:

4. **Горев.** Матеріялізм—філософія пролєтаріят

Готовиться до друку:

5. **К. Маркс.** До критики політичної економ
6. **Н. Бухарин.** Теорія історичного матеріялізм
7. **Грімзель.** Фізика для реальних шкіл.
8. **П. Касяненко.** Алгебра для шкіл нормальни
9. **А. Богданов.** Інженір Менні.
10. **Дж. Лондон.** Залізна п'ята.

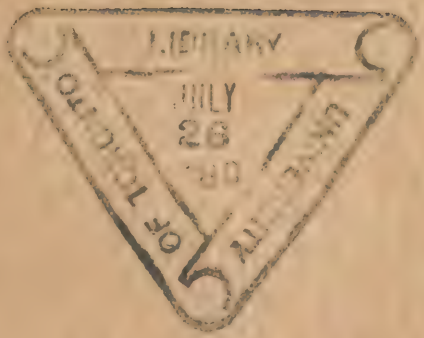
LIBRARY
JULY
26
OF TORONTO

PG
3476
B573C49
1922
c.1
ROBA